

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ'DA MERV ŞEHRİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

Rahimullah FARZAM

ANKARA-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ'DA MERV ŞEHRİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

Rahimullah FARZAM

Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

ANKARA-2016

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(GENEL TÜRK TARİHİ)
ANA BİLİM DALI

ORTAÇAĞ'DA MERV ŞEHRİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20....)

Rahimullah FARZAM

.....
İmzası
.....

ÖNSÖZ

Amerikalı arkeolog R. Pumpelly Merv Vahası'nda yaptığı çalışmaların neticesinde elde ettiği bulgulara dayanarak Orta Asya'da Merv kadar zengin tarihi kalıntılara sahip başka bir bölgenin olmadığını iddia etmiştir. Gerçekten de bu kadim bölgede ortaya çıkmış şehirlerin uzun tarihini incelediğinizde bu iddianın doğru olma ihtimalinin oldukça fazla olduğunu görmek mümkündür.

Merv, tarih içerisinde birçok farklı isimle anılmıştır. Örneğin: Avesta ve Ahemenit yazıtlarında "Mauru", Behistun yazısında "Marguş", İskender'in istilasından sonra "Margiyana" yahut "Margiyana Aleksandriyası", Part Devleti zamanında "Margaba", Orta Çağ coğrafyacılarının çalışmalarında "Maru", Arap istilası devrinde ise daha çok "Merv" ismi kullanılmıştır.

Merv'in geçmişi M. Ö. 2000'li yıllara kadar gitmesine rağmen yazılı tarihi M. Ö. 522 yılından itibaren başlatılmaktadır. Gerek siyasi gerekse kültürel açıdan en parlak çağını Maveraünnehr'in fethinde bir üs olarak kullanan Araplar ile şehri İmparatorluğun başkenti yapan Selçuklular döneminde yaşayan Merv, dönemin ünlü yazarları tarafından "Horasan'daki tüm şehirlerin anası", "Dünyanın dayanmakta olduğu şehir" ve "Horasan'ın Kalbi" gibi lakaplarla anılmıştır.

Merv günümüz Türkmenistan'ın toprakları içerisinde olup, farklı tarihi dönemlerde yan yana inşa edilmiş birden fazla kısımdan oluşmaktadır. Yaklaşık 25 kilometre kareye dağılan harebeleriyle Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olan bu tarihi şehri incelediğimiz bu çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümün ilk kısmında bölgenin genel coğrafi özellikleri ile söz konusu bölgede Antik Çağ'dan başlayarak Orta Çağ'ın sonlarına doğru oluşturulan yerleşim merkezlerinin coğrafi konumları hakkında bilgilere yer verilirken, ikinci kısmında bu yerleşim merkezlerinin tarihine değinilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümü, Merv'in XII. yüzyılın ikinci yarısında Arapların hâkimiyetine geçmesinden başlayarak bölgede Türklerin hâkimiyeti ele geçirmelerine kadar ki tarihsel süreci kapsayacaktır.

Merv, sahip olduğu zengin kütüphaneleri ve yetiştirdiği önemli bilim adamı ve bilginleriyle zamanında dünyanın en gelişmiş bilim ve kültür merkezlerinden biri

olarak tanınmakta idi. Dolayısıyla, çalışmamızın üçüncü bölümünde Merv'in dünya bilim ve kültür tarihindeki önemi, burada dünyaya gelmiş veya yetişmiş bilginlerin dünya bilimine yaptıkları katıklar ve Merv bölgesinde bulunan tarihi yapılar hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Bu çalışmamda her türlü yardımını benden esirgemeyen değerli hocam aynı zamanda danışmanım Sayın Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU'NA içtenlikle teşekkürlerimi sunarım. Umarım bu çalışmam Orta Çağ Merv'inin siyasi, coğrafi ve kültürel tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlere faydalı olur.

Rahimullah FARZAM

ANKARA 2016

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz.	: Bakınız
Bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
İ A,	: İslam Ansiklopedisi
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFI YAPISI VE ŞEHRİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

A. MERV'İN COĞRAFI KONUMU.....	5
1. Merv Vahası.....	12
2. Merv Vahası'ndaki Yerleşimler.....	16
a. Erk-Kale.....	18
b. Gavur-Kale.....	19
c. Ortaçağ Şehri Sultan-Kale veya Merv el-Şahcihan.....	22
d. Şaim Kale.....	24
e. Ortaçağ Sonrası şehirler: Abdullahan-Kale ve Bayramalihan Kale.....	25
B. MERV TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	26
1. Merv Hakkında Bazı Antik ve Ortaçağ'a ait Metinler.....	26
a. İslam Coğrafyacıları Açısından Merv.....	27
• Hudud el-Alem	28
• El-İstahri.....	29
• El-Mukaddesi.....	30
• Yakut.....	30
• İbn Havkal.....	32
• İbn Fakih.....	33

2. Antik Merv veya Margiyana.....	34
a. Ahamenişler Dönemi.....	36
b. Büyük İskender Dönemi.....	37
c. Selevkos İmparatorluğu Dönemi.....	37
d. Part İmparatorluğu Dönemi.....	38
e. Sâsânîler Dönemi.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA MERV ŞEHİRİ

A. ARAP HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE MERV.....	41
B. TÂHİRİLERDEN SELÇUKLULARA.....	50
C. TÜRKLER DÖNEMİNDE MERV.....	53
1. Selçuklu Hâkimiyeti.....	58
D. MOĞOLLAR DÖNEMİNDE MERV.....	65
E. TİMURLU HAKİMİYETİ.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV

A. DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV'İN YERİ.....	72
B. MERV KÜTÜPHANELERİ.....	76
C. MERV'LI BİLGİNLERİN DÜNYA KÜLTÜR VE BİLİMİNE KATKILARI.....	82

D. MERV VAHASIN'DAKİ BAZI TARİHİ ESERLER ESERLER.....	91
1. Sultan Sencer Türbesi.....	92
2. Mohammad İbn Zayd Türbesi.....	95
3. Kız Bibi Türbesi.....	97
4. İbn Bureida veya Ashab Eyvanı.....	98
5. Yusuf Hemedani Camii ve Türbesi.....	100
6. Talhattan Baba Camii.....	101
7. Şehir İçinde ve Etrafındaki Bazı İskan Binaları.....	103
a. Büyük Kız Kale.....	104
b. Küçük Kız Kale.....	105
SONUÇ.....	107
ÖZET.....	109
ABSTRACT.....	110
KAYNAKÇA.....	111

GİRİŞ

Tarihi “İpek Yolu” üzerinde bulunan Merv, Herat, Belh ve Nişabur’la birlikte Horasan’ın en önemli şehirlerinden biriydi. Stratejik konumu itibariyle birden fazla uygarlığa başkentlik yapmış olan Merv, eski bir şehir olması sebebiyle din, ilim ve medeniyet merkezi olmuştur. Merv, tarihin ilk dönemlerinden itibaren değişik adlarla günümüze kadar gelen dünyanın sayılı şehirlerindedir. Merv şehrinin ünü tarihi yönü ile olduğu kadar bir medeniyet merkezi olarak da, bulunduğu coğrafyanın dışına yayılmıştır. İslam’ın ilk dönemlerinde Horasan’ın başkenti olan Merv, XII. yüzyılda dünyanın en büyük şehriydi. Uzun bir süre “Horasan’ın Kâbe’si” ve “Horasan’daki tüm şehirlerin anası” olarak tarif edilecek ölçüde siyasi, iktisadi ve ilmi bir merkez olmuştur.¹

Murgab² Deltası’nın aşağı kısmında yer alan şehir, stratejik bir mevkie sahiptir. Tarihi İpek Yolu üzerinde olan Merv, İran, Hindistan, Afganistan, Çin ve Türkistan’a giden kervan yollarının kavşak noktasında olma özelliğini önemli bir süre korumayı başarmıştır.³

Geçmiş M.Ö. 2000’li yıllara kadar giden Merv şehrinin tarihi ve kültürel temellerinin “Marguş Medeniyeti” tarafından atıldığı ve şehrin kurucularının Ahamenişler değil, çok daha kuvvetli bir ihtimalle Türklerin ataları olan Proto-Türkler olabileceğini ileri süren iddialar da bulunmaktadır. Bu iddialara göre binlerce yıllık bir medeniyete sahip olan Güney Türkmenistan bölgesi M. Ö. IV. bin yılından itibaren iklim şartlarının değişerek artan kuraklık sonucu bölgedeki insanların bir kısmı bölgeyi terk ederek bol sulu Mezopotamya bölgesine göç ederken, kalanlar ise Murgab ırmağının çevresindeki verimli topraklarda Marguş veya Margiyana(Arapça Merv)

¹G. Le Strange, **The Lands Of The Estern Caliphate**, New York 1873, s. 397.

² Murghab veya Murgab kelimesi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Havkal’a göre Murgab’ın kökeni ‘Marv Suyu’ anlamına gelen ‘Marv-ab’ dir. Ama İstahri Murgab’ı dereleri taşan yerin ismi olarak yorumlamıştır. “Murgab” kelimesinin anlamıyla ilgili üçüncü bir görüş ise Mukaddesi’ye aittir. Mukaddesi, Murgab kelimesinin anlamını “İki Merv’in Nehri” şeklinde yorumlamıştır.(G. Le Strange, s. 397.)

³Seda Yılmaz Vurgun, “Seyahatnamelerin Işığında On dokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri,” **Turkish Studies**, C. 5, Mayıs 2013, s. 241-247.

medeniyetini eski medeniyetin bir devamı olarak kurmuşlardır.⁴Marguş veya Margiyana, binlerce hektarlık bir bölgeyi kapsayan Murgab Nehri'nden beslenen çok sayıda yerleşimin bulunduğu bir bölgeydi. Marguş'un merkezi olan ilk Merv'in de Karakum Çölü'nde binlerce yıl saklı kalmış Bronz Çağı'nın önemli medeniyetlerinden biri olduğuna inanılıyor. Yapılan arkeoloji çalışmalarında Marguş'un bulunduğu Karakum Çölü'nün bir zamanlar yeşil bir alan olduğu ortaya çıkarılmıştır.⁵Ancak şehrin yazılı tarihi M.Ö. 522 yılından itibaren başlatılır.

Merv'in tarih sahnesine önemli bir şehir olarak ortaya çıkması ilk olarak VII. yüzyılda Arapların hâkimiyetine girerek Maverâünnehir'in fethinde ve yeniden örgütlenmesinde üs görevi görmesiyle gerçekleşmiştir.⁶Tâhiriler döneminde merkez Nişabur'a kaymasına rağmen Merv ekonomik önemini korumuştur. Şehir, Tâhirilerin ardından Sâ mânilerin hâkimiyetine girmiş ve bundan sonra yeni başkent Buhara olmuştur. Ancak Tâhiriler ve Sâ mâniler dönemlerinde Merv merkez olma özelliğini yitirse de, yine de Horasan'ın en büyük şehirlerinden biri olma özelliğini muhafaza etmiştir. Merv, Sâ mânilerden sonra gelen Gazneli hâkimiyeti sırasında da Nişabur'a oranla ikinci planda kalmıştır.⁷

Merv, tarihteki ikinci parlak dönemini ise Selçuklular zamanında yaşamıştır.⁸Merv şehri özellikle başkent olduktan sonra önemli ticari merkezlerden biri durumuna gelmiştir. Şehir Dandanakan Savaşı'nın ardından yapılan kurultayda alınan bir kararla Doğu Horasan'ın hâkimiyetini eline alan Çağrı Bey'in idari merkezi olmuştur.⁹Çağrı Bey'in şehre hâkim olması sonrası başlattığı faaliyetler, diğer hükümdarlar tarafından da devam ettirilmiş ve şehir bu sayede dönemin en düzenli şehirlerinden biri haline gelmiştir.¹⁰Çağrı Bey ve oğlu Sultan Alparslan burada kendi adlarına sikke bastırıp, hutbe okutmuşlardır.¹¹Bu dönemden itibaren Merv,

⁴ Rafhael Pumpelly, **Explorations in Turkestan**, Carnegie Institution of Washington 1905, s. 29-33.

⁵ Pumpelly, **a.g.e.**, s. 37.

⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 243.

⁷ Charles Thomas Marbin, **Merv, The Queen Of The World**, London 2013, s. 871.

⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2009, s. 323.

⁹ Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara 2005, s. 16.

¹⁰ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan**, İstanbul 2012, s. 171.

¹¹ Merçil, **a.g.e.**, 40.

Türkmenlerin merkezi olarak daima hafızalarda yer etmiştir. Sultan Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesi ile birlikte şehir Horasan'ın idaresiyle görevlendirilen Selçuklu Şehzadelerinin ikamet merkezi haline gelmiştir.¹² Sultan Sencer zamanında Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli şehri olan Merv her açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. Çok sayıda medrese ve kütüphanesiyle bir ilim merkezi haline gelmiştir.¹³ Oğuzlar 1153 yılında, Çağrı Bey zamanından beri İran sultanlarının ve hatta onlardan önceki devlet yöneticilerinin hazinesi ile dolup taşan Merv'i, üç gün üç gece yağmalayarak yakıp yıkmışlardır.¹⁴ Moğol istilası sırasında Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından yağma ve tahrip edildiği gibi halkı da kılıçtan geçirilmiştir.¹⁵ Ancak bir müddet sonra şehrin yeniden imar edildiği görülmektedir.

Timurlu hükümdarı Şahruh, Merv'i eski parlak günlerine döndürmek için 1410 yılında yeni bir bent yaptırarak sulama kanallarını tekrar faaliyete geçirdiyse de yeterli miktarda su temin edilememiş ve suyu eski yerleşim merkezine taşıyabilmek mümkün olmamıştır.¹⁶ Şah İsmail'in 1510 yılında Şibani Han'ı yenilgiye uğratmasından sonra Safevi hâkimiyetine giren şehir, zaman zaman Özbek hücumlarına maruz kalmıştır. XVIII. yüzyılda Buhara Emiri Şah Murad'ın Murgab bendini yıkıp halkı sürgüne göndermesi yüzünden şehir canlılığını tamamen kaybetmiştir.¹⁷ 1845 yılında Buhara emirlerinden Nasrullah hanlığını genişletmek için Hive hanına karşı savaş açmış ve Merv'i işgal etmiştir.

Rusya'nın Türkistan'ı istila etmek için 1865 yılında başlattığı toplu hareket çerçevesinde önce Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarının işgali tamamlanmış; bundan sonra sıra Türkmenlerin itaat altına alınmasına gelmiştir. Bu çerçevede 1879 yılında bugünkü Türkmenistan topraklarında yaşayan Türkmenlere karşı harekete geçilmiş; başta Göktepe katliamı olmak üzere Türkmenlere ağır zayıatlar verdirilerek

¹² Marbin, **a.g.e.**, s. 872.

¹³ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 245.

¹⁴ M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilas", **A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1947, C. 5, s. 563-617.

¹⁵ Osman Özgüdenli, "Merv", **İ A**, C. 29, TDV Yayınları, 2004, s. 221-222.

¹⁶ İsmail Aka, **Mirza Şaruh ve Zamanı(1405-1447)**, Ankara 1994, s. 198.

¹⁷ Haşim Şahin ve Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum," İktisadi Yapı ve Şehirler, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 8, S. 3, 2013, s. 365.

bölgenin işgal süreci tamamlanmış ve Rusya'nın nüfuzu Pamirlere dayanmıştır.¹⁸ Ruslar kendilerini yıllar yılı uğraştıran Türkmenler için özel bir kanun çıkartarak onları diğer Türkistan Türklerinden ayrı değerlendirmiş ve daha sıkı gözetim altında tutmaya başlamışlardır. Türkmenistan'ın işgal sürecinde Merv şehri 1884'te Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Merv günümüzde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

¹⁸ Şahin ve Arifoğlu, **a.g.e.**, s. 377.

BİRİNCİ BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFI YAPISI VE ŞEHRİN TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

A. MERV'İN COĞRAFI KONUMU

Coğrafya gerek fiziki yapı bakımından, gerekse iklim koşulları dolayısıyla üzerinde barındırdığı medeniyetleri etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Medeniyetler uygun coğrafyalar üzerinde gelişir. Coğrafyanın en önemli unsuru insandır. İnsanın bütün faaliyetleri, kazanımları ve hüsrancı coğrafyaya bağlı bir şekilde gerçekleşir. İbn Haldun, Mesudi gibi Ortaçağ'ın önemli düşünür ve yazarları eserlerinde coğrafyanın tarih üzerindeki etkisini vurgulamışlardır. Richard Nelson Frye ise coğrafyanın insan ve insanların örgütlenmesi üzerinde etkisine değinerek, klan, aşiret, kabile, askeri ve diğer toplumsal örgütlemelerin coğrafyaya göre şekillendiğini belirtmiştir.¹⁹

Coğrafyanın tarih üzerindeki etkisinin en yoğun olarak görüldüğü bölgelerden birisi Merv'i de içine alan Horasan'dır. Horasan'ın sınırları her geçen yüzyıla ve coğrafyacıya göre değişiklikler göstermiş olmakla beraber vaktiyle kapsamış olduğu bazı şehirler günümüzde Afganistan, Türkmenistan ve İran sınırları içerisinde kalmıştır.²⁰İran'ı doğudan Asya'ya, kuzeyden Rusya'ya, güneydoğudan Hindistan'a bağlayan Horasan, çok önemli bir konuma sahip idi.²¹Bölgedeki güçlerin diğer bölgelerle siyasi ve ticari ilişkileri, aynı zamanda bölgeler arasında yoğun kültürel etkileşimin oluşmasına ve bölgenin kozmopolit bir yapı kazanmasına neden olmuştur.²²

Edvard Rtveladze göre M. Ö. III. ve II. bin yıllarında deniz ve karayollarını birbirine bağlayan geniş bir yol ortaya çıkmıştır. Bu yol tüm Asya boyunca Batı'dan Doğu'ya; Mezapotamya otlaklarından İndus Vadisi Medeniyeti'ne ve Kuzey'den Güne'ye; Orta

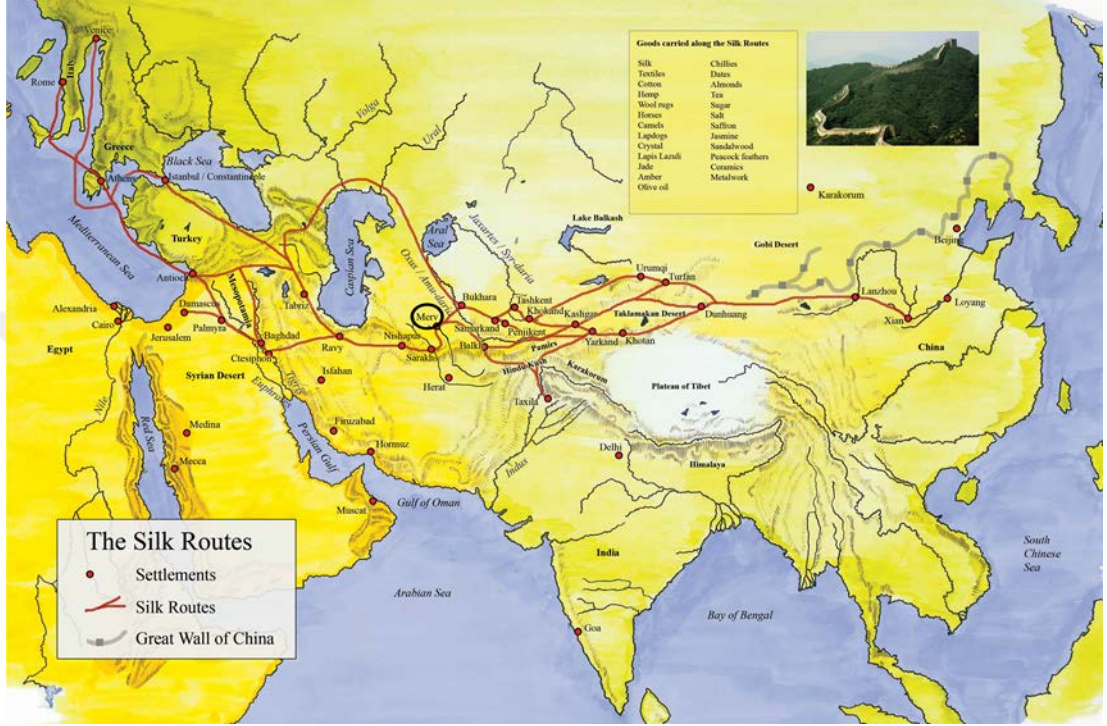
¹⁹Richard Nelson Frye, **The Heritage of Persia**, World Publishing Company, 1. Bsk., New York 1963, s.1.

²⁰ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 15.

²¹John Simpson, "Merv, an Archaeological Case-Study from the Northeastern frontier of the Sasanian Empire", **Journal of Ancient History**, C. 2, S. 2, 2014, s. 18.

²² Marbin, **a.g.e.**, s. 882.

Asya çöllerinden Arap denizine kadar ki bölgede bulunan çeşitli medeniyetleri birbirine bağlıyordu.²³Söz konusu yol medeniyetler arasındaki ticaretin gelişiminde en önemli geçit işlevi görürken, dönemin en büyük ticari malı ipek olması sebebiyle sonradan “İpek Yolu” olarak adlandırılmıştır.

(İpek Yolunda önemli bir kavşak noktası olan Merv)

Eski Merv, Mauru veya Marguş, Afganistan dağlarından başlayıp Karakum Çölü'ne akan Murgab Nehri'nin aşağı kısmında kurulmuştur.²⁴(Fotoğraf-1)Nehir, Karakum'a ulaşmadan önce güneybatı tarafından Kaşan ve Kuşka adlarında iki küçük ırmakla birleşiyordu. Bu iki ırmak pek o kadar sularının bolluğu ile meşhur olmayıp, bazen yaz aylarında aşağı kısımlarında yatakları tamamen kururdu.²⁵Murgab Nehri Merv Vahası'nın gelişmesinde en önemli faktör idi. Eski Merv ise vahanın doğusunda konumlanmıştır.²⁶

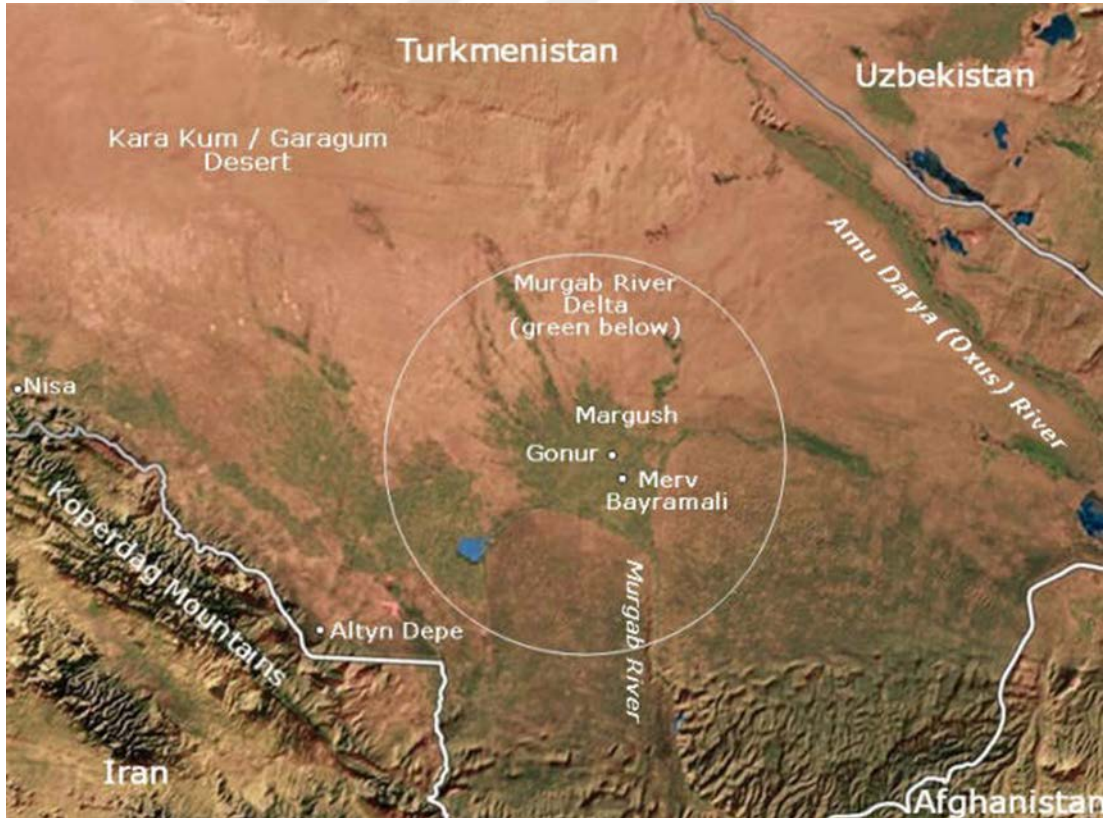
²³ Gabriele Puschnigg, **Ceramics Of The Merv Oasis**, Kaliforniya 2006, s. 18.

²⁴ Marbin, **a.g.e.**, s. 5.

²⁵ V. V. Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 27, 1973, s. 179.

²⁶ Le Strange, **a.g.e.**, s. 398.

Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda şimdiye kadar Doğu'da ortaya çıkan en eski Zerdüştilik kalıntlarına rastlanmıştır.²⁷Söz konusu kalıntılar bölgenin en eski medeniyetlerden biri olduğunu ve İran, Hindistan ve Mezopotamya medeniyetleriyle yakın temas içerisinde bulunduğunu gösteriyor. Bronz Çağı'nda vahanın önemli merkezlerinden biri olan Gonurdepe'de çok değerli arkeolojik eserlere rastlanmıştır. Victor Sarianidi önderliğinde yapılan kazılarda geçmişi M.Ö. III. bin yıla dayanan bir külliye ortaya çıkarılmıştır.²⁸Söz konusu külliyenin batısında geçmişi M.Ö. III. bin yılın sonlarıyla M.Ö. II. bin yılının ortalarına kadar geriye giden üç bine yakın kabir ve altın, gümüş, bronz ve fildişinden yapılan çeşitli eşyalar keşfedilmiştir.²⁹Bu eserler günümüz Türkmenistanı'nın Güzel Sanatlar müzesinde sergilenmektedir. Vaktiyle Doğu'nun en büyük şehri olan Merv dönemin en büyük güçlerinin çok önem verdikleri şehirlerden biri olmuştur.

Fotoğraf-1

²⁷ Victor Sarianidi, **Margush: Mystery and Truth of the Great Culture**, Ashgabat 2008, s. 17.

²⁸ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 25.

²⁹ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 28.

Merv, düzenli olarak ortaya çıkmış ve zamanla yok olmuş olan bir grup yerleşim yerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla farklı dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır: Erk-Kale, Gavur-Kale, Sultan-Kale, Abdullahan-Kale ve Bayramalihan-Kale. Erk-Kale'nin geçmişi M.Ö.VI.-V.yüzyıla, yani Ahamenişlerin dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde şehir (Erk-Kale) yüksekliği 25 metreyi bulan kerpiçten yapılan güçlendirilmiş surlarla çevrili idi. Surların içerisinde ise hükümdar sarayı, mimari yapılar, tapınaklar ve kışlalar bulunuyordu.³⁰

Merv, M.Ö. 522'de Ahamenişlerce acımasızca bastırılan Margiyanalıların büyük bir başkaldırısına tanıklık etmiştir. M.Ö. IV. yüzyılda ise Büyük İskender tarafından işgal edilmiştir. Yapılan kazılarda Erk-Kale'de İskender dönemine ait kalıntılara rastlanmıştır.³¹Aynı yüzyılın sonunda Murgab toprakları Selevkos İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Gavur-Kale'de yapılan çalışmalarda söz konusu devlete ait arkeolojik kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.³²

Doğu'nun en büyük siyasi, ekonomik ve kültürel merkezlerinden biri olarak Merv, komşu ülkelerle çok yakın bir ticari ve kültürel etkileşim içerisinde olmuştur.³³İpek Yolu'nun giderek önemini kaybetmeye başlamasıyla birlikte Merv, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan uluslararası kervan ticaretinin en önemli merkezine dönüşmüştür. Bu dönemde Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olan Merv, aynı zamanda birçok zengin vilayetin başkenti olmuştur.

Sâsânilerin bölgeye hâkim olmasından sonra Merv'de birçok büyük mimari yapılanmanın gerçekleştiği görülüyor.³⁴Dini hoşgörü ve toleransın fazla olduğu şehirde Zerdüştiler, Budistler ve Hıristiyanlar birlikte barış içinde yaşıyorlardı. Gavur-Kale'de yapılan kazılarda Budizm ve Hıristiyan âlemine ait ibadet yerleri ortaya

³⁰ Edmond O'Donovan, **Merv: A Story Of Adventures And Captivity**, London 1883, s. 84.

³¹ Simpson, **a.g.e.**, s. 7.

³² Pumpelly, **a.g.e.**, s. 37.

³³ Simpson, **a.g.e.**, s. 9.

³⁴ Leonardo Gregoratti, **Ancient Merv Between East And West**, Ashgabat 2011, s. 65.

çıkarılmıştır. Aynı zamanda Budizm'e ait pek çok el yazmalara ulaşılrken, Merv'in varoşlarında Zerdüştilerin mezar kalıntıları görölmüşür.³⁵

Merv, VII. yüzyılın ikinci yarısında Arap Hilafeti'nin bir parçası olurken VIII. yüzyılın ortasında Ebu Müslim önderliğindeki Emevi karşıtı grupların merkezi haline gelmiştir. Merv'de ticaret yolunun kurulması Arap hâkimiyeti dönemine denk gelir.³⁶ Merv'i başkent yapan Selçuklu Sultanı Sultan Sencer'in zamanında(1118-1157) şehir zirveye ulaşmıştır. Merv, o dönemde büyüklük anlamında Milan, Napoli ve Paris gibi birçok büyük Avrupa şehrini geçmiştir. Merv aynı zamanda İslam dünyasının en büyük kültürel merkezlerinden biri idi.³⁷

Merv yabancı tüccarlar için sadece İpek Yolu'nu bağlayan bir şehir değildi, aynı zamanda komşu ülkelere ticaret kervanları da gönderiyordu. Merv'li tüccarlar yerel ve uluslararası ticarete çok önemli katkılar sağlıyordu. Merv'li zanaatkârların yaptıkları ürünler dünya çapında biliniyordu.³⁸Ortaçağ yazarlarına göre Merv ekonomisi öncelikli olarak tarım ve hayvancılığa dayanır. Pamuk, ipek, susam, piriç, ceviz, badem, zeytin, nar, çekirdeksiz üzüm, kavun, karpuz, fıstık yetiştirilen başlıca ürünlerdi.³⁹Hayvancılık oldukça gelişmiş olduğundan ötürü süt, peynir ve yağ boldu. Merv'de beslenen başlıca hayvanlar koyun ve sığır iken, hayvanların yünlerinden de istifade ediliyordu. Tarım ürünleri atölyelerde işlenerek çok güzel ince üstlükler yapılırdı. Kaba dokunmuş Merv kumaşları olduğu gibi yumuşak ve kalın fanilalar da dokunurdu.⁴⁰Merv'de imalatı yapılan ipek ipliği civar ülkelere ihraç ediliyordu. Ayrıca, Merv'li zanaatkârlar nakışlı tabaklar, ipek ve pamuktan yapılan dokumalar, sarıklar, şal gibi ürünleri yapıyorlardı. Merv'in dışarıdan ithal ettiği ürünlere yönelik bilgiler ise Sultan-Kale'de yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bunlar camdan yapılmış eşyalar, yazı takımı, kazan, mezar taşı ve fildişinden yapılan eşyalar idi. Aynı

³⁵ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 34.

³⁶ Gregoratti, **a.g.e.**, s. 72.

³⁷ O'Donovan, **a.g.e.**, s. 85.

³⁸ Yılmaz, **a.g.e.**, 345.

³⁹ Şahin ve Arifoğlu, **a.g.e.**, s. 379.

⁴⁰ Şahin ve Arifoğlu, **a.g.e.**, s. 380.

zamanda süsleme eşyaları Merv'in dışarıdan ithal ettiği ürünlerin büyük bir parçasını oluştuyordu. Bunlar akik taşı, kristal, balgam taşı, yeşim taşı, vs... idi.⁴¹

Merv, önemli ticaret yollarının merkezinde yer almasından ötürü ticaret de şehir ekonomisi açısından oldukça önemli bir yere sahip idi.⁴²İran'dan Türkistan'a giden yol, Nişabur'dan Serahs'a, Serahs'dan Merv'e uğruyor ve buradan Belh istikametinde bir yol ayrılıyordu ki, bu yol vasıtası ile Hind ticaret mallarını buraya getiriyorlardı.⁴³Ancak, çöle yakın olması şehri göçebe aşiretlerinin yağma ve akınlarına açık hale getirdiğinden tehlike arz ediyordu.⁴⁴Bunların yanısıra köle ticareti de yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Farklı bölgelerden getirilen köleler, buradan çeşitli İslam ülkelerine dağıtılırdı. Özellikle, İslamiyet sonrası bölgede ticaretin artması sonucu burada çalışan tacirlerin işleri daha da artmış, mal, fikir ve teknik alışveriş hızlanmıştır.⁴⁵

Şehrin kuzey doğusunda içinde sultan sarayı da bulunan Şehriyar-Kale adında bir hisar, devlet hazinesi ve bir askeri kışla bulunuyordu. Şehri kuzeyden güneye doğru kat eden bir yol boyunca tuğladan yapılı sıralı dükkânlar bulunuyordu. Ana caddenin kesişme noktasında şehir merkezi yer alırken, buraya çok yakın bir mesafede devlet işlerinin yapıldığı bir çarşı ve büyük bir cami yer alıyordu. Bu dönemde Merv'de bulunan tüm göz alıcı mimari yapılar, kütüphaneler, medreseler, camiler, saraylar ve zengin insanların evleri yenilenmişti.⁴⁶Ancak XIII. yüzyılın başında şehrin Moğol istilasına maruz kalması neticesinde Merv tahrip olmuş ve Asya'nın en önemli kültür merkezlerinden biri olma özelliğini de kaybetmiştir. Timurluların zamanında nispeten daha küçük yeni bir Merv inşa edilmiştir. Bunun dışında geçmişi XVI. yüzyıla giden bazı yapıtlar mevcuttur.⁴⁷

⁴¹ Henry Lansdell, **Russian Central Asia**, London 1991, s. 465.

⁴² Şahin ve Arifoğlu, **a.g.e.**, s. 381.

⁴³ Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", s. 181.

⁴⁴ İsmail Aka, "Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı", **Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi**, C.4, S.7, Ankara 1976, s. 178.

⁴⁵ Şahin ve Arifoğlu, **a.g.e.**, s. 381.

⁴⁶ Edmond O'Donovan, "Merv And Its Surroundings", **Wiley**, C. 4, S. 6, Ocak 1882, s. 351.

⁴⁷ Simpson, **a.g.e.**, s. 14.

Bu kadim vahanın üzerinde birbirinden farklı olan birçok yerleşim yeri bulunuyordu. Bunlar arasında en eskisinin tarihi Demir Çağı'na kadar geri giden Erk-Kale idi.⁴⁸ İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv, tarih boyunca vahanın en önemli şehirlerinden biriydi. Orta Asya'nın kapısı konumunda bulunan vahanın verimli topraklarındaki Merv'in stratejik konumu şehre hem askeri hem ticari konularda büyük avantaj sağlıyordu. Öte yandan Merv'in tabii sınırları önemli ölçüde izolasyon sağlayarak komşu ülkelerle olan alışverişi etkiliyordu.

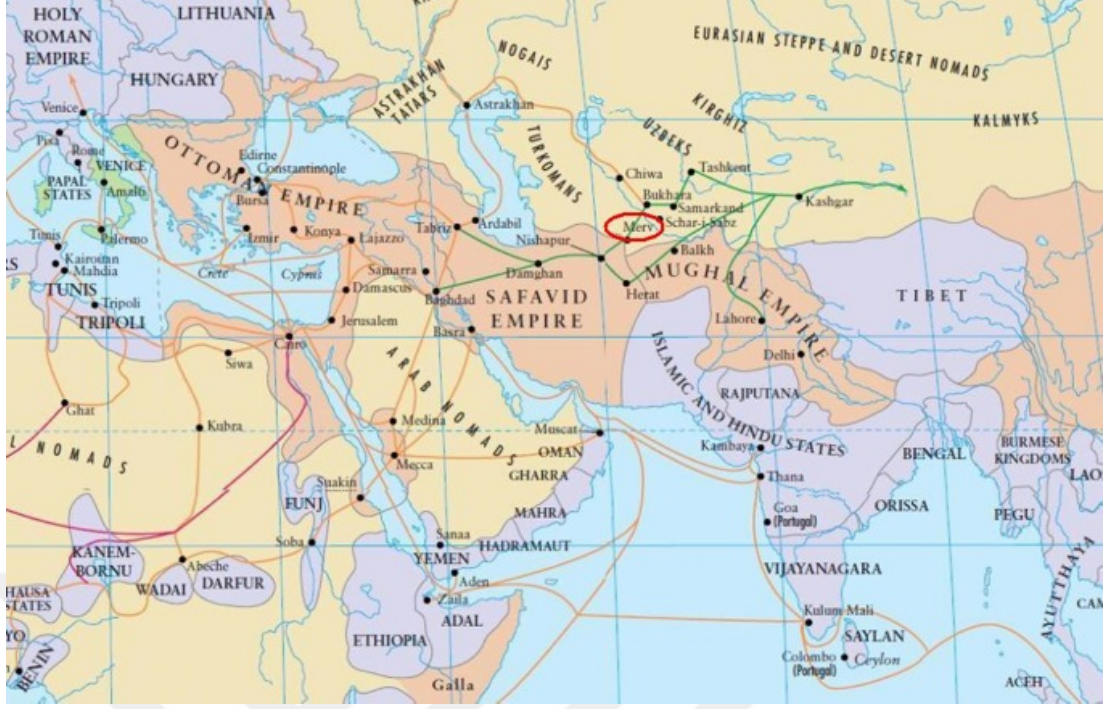
Merv, Güney Türkmenistan'ı Semerkand ve Buhara üzerinden Çin'e, Karakum Çölü yada Amu Derya üzerinden Rusya'ya ve Afganistan üzerinden de Hindistan'a bağlayan İpek Yolu'nun en önemli noktasında oldukça gelişmiş bir vaziyette bulunuyordu.⁴⁹ Aynı zamanda dönemin en büyük ticaret, sanat ve din merkezilerinden biri olan Merv, Hazar denizi yolu üzerinde bulunması sebebiyle de stratejik öneme sahipti.

Merv'den Kuzey'e giden yol Karakum'u geçerek Harezm'e ve oradan da Hazar denizi üzerinden geçerek Kuzey'de Rusya'ya ve Batı'da Avrupa'ya ulaşıyordu. Kuzeydoğu'ya giden yol da Semerkand ve Buhara üzerinden Fergana ve Çin'e ulaşırken, Doğu'ya giden yol ise Belh yoluyla Kabil'e ulaşıyordu.⁵⁰ Güneybatı'ya giden yol Nişabur yoluyla İran ve oradan da Türkiye ve Avrupa'ya ulaşıyordu. Batı'ya giden yol da Nisa üzerinden Suriye ve oradan da Türkiye ve Avrupa'ya ulaşıyordu. (Fotoğraf-2)

⁴⁸ Puschnigg, **a.g.e.**, s. 19.

⁴⁹ Mike Corbishley, **Ancient Cities Of Merv**, London 2005, s. 17.

⁵⁰ H. C. Rawlinson, "The Road to Merv," **Wiley**, C. 1, S. 3, March 1879, s. 161-191.

Fotoğraf-2

1. Merv Vahası

Yaklaşık 85x74 km genişliğinde olan Merv Vahası, Karakum Çölü'nde bulunan Serahs ve Amul arasında stratejik bir konuma sahiptir.⁵¹Merv Vahası, kaynağını Afganistan dağlarından alıp Karakum Çölü'ne dökülen Murgab Nehri'nin ortaya çıkardığı bir alandır.⁵²Bu alanda ortaya çıkmış olan yerleşimlerin varlığı adı (Sultanbend) ilk defa X.yüzyıldan itibaren çeşitli coğrafya kitaplarında zekredilmeye başlayan su bendine bağlı olmuştur.⁵³Çeşitli arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulara göre bölgedeki ilk yerleşimler Bronz Çağı'nda vahanın kuzeyinde ortaya çıkmıştır.⁵⁴Zamanla bölgenin tamamen kurak bir yapıya bürünmesi nedeniyle sulama sistemi geliştirilmiştir. Vahanın bulunduğu Karakum Çölü ve beslendiği nehir kaynakları zamanla birçok değişikliğe uğramışlardır. Sulama sisteminin gelişmesiyle bölgenin tarım potansiyeli artarken, yerleşimler güneye doğru kaymıştır.⁵⁵Aslında Murgab Nehri, Karakum

⁵¹ Lansdell, **a.g.e.**, s. 468.

⁵² Corbishley, **a.g.e.**, s. 18.

⁵³ Aka, **a.g.e.**, s. 176.

⁵⁴ Corbishley, **a.g.e.**, s. 21.

⁵⁵ Simpson, **a.g.e.**, s. 5.

Çölü'nde kesilmeyip bir göle dökülürken, Amu Nehri'nin büyük bir bölümü ise Hazar Gölü'ne dökülmekteydi.⁵⁶Her iki nehir de rotalarını bir kaç defa değiştirmişlerdir.

Bir zamanlar Karakum Çölü'nün büyük bir bölümü günümüzün aksine geniş bir çayırı andırıyordu. Karakum, diğer çöller gibi rüzgarda savrulan kum tepeciklerin aksine, Türkmenlerce *Çagah*, Özbeklerce de *Kum* denen kalın balçık tabakasına sahip olan alüvyal kum tepeciklerinden oluşmaktadır.⁵⁷Vaha ile çöl arasında belirgin bir sınır mevcut olmayıp, daha çok bir iç içe geçmişlik söz konusudur. Bahar yağmurlarınca beslenen bir tür bitkiyi bolca barındıran Karkum'da yaz boyunca koyun sürüleri beslenebilmektedir. Murgab Nehri Karakum'a sadece su getirmekle kalmıyor, aynı zamanda Asya için adeta yaşam kaynağı olan çamurları da beraberinde getirmektedir. Bu verimli bir toprağın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. (Fotoğraf-3)

Birçok sulama kanalıyla desteklenen vaha, ziraatın gelişmiş olduğu bölgelerden biri olarak göze çarpmaktadır. Vahanın toprakları tuzlu ve kumlu bir özellik taşımasına rağmen tarım yapmaya engel oluşturmamaktadır. Vahada, özellikle sulanabilen arazide arpa, buğday, üzüm, kavun, armut gibi birçok ürün üretilmektedir.⁵⁸Bölgeye yıllık tahmini rakam olan 50-150mm yağmur düşmediği zaman ise tarım sulama sistemine bağımlı hale gelmektedir.

Murgab Deltası'nda 18000 km.lik bir alanda yapılan çalışmalarda bine yakın arkeolojik bölge tespit edilmiştir.⁵⁹Burada yapılan kazılarda gün yüzüne çıkarılan tarihi eserler bölgenin Bronz Çağı'nda Asya'daki en önemli medeniyet merkezlerinden biri olduğunu gösteriyor. Bölgedeki ilk yerleşimler M.Ö. II. bin yılında Murgab Nehri'nin döküldüğü Merv Vahası'nın kuzeyinde belirmeye başlamıştır. Tunç Devri'nde Merv, İran, Hindistan ve Belh'le irtibatı olan zengin bir bölgeydi. Ancak Demir Çağı'nda yani M.Ö. bin yılında esas merkezler doğu ve güneye kaymıştır. Bu göçü söz konusu bölgede ortaya çıkan ilk gelişmiş sulama

⁵⁶ Georgina Hermann, **Central Asia and Merv**, Y. Y.,s.10.

⁵⁷ Hermann, **a.g.e.**, s. 11.

⁵⁸ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 178.

⁵⁹ Rawlinson, **a.g.e.**, s. 172.

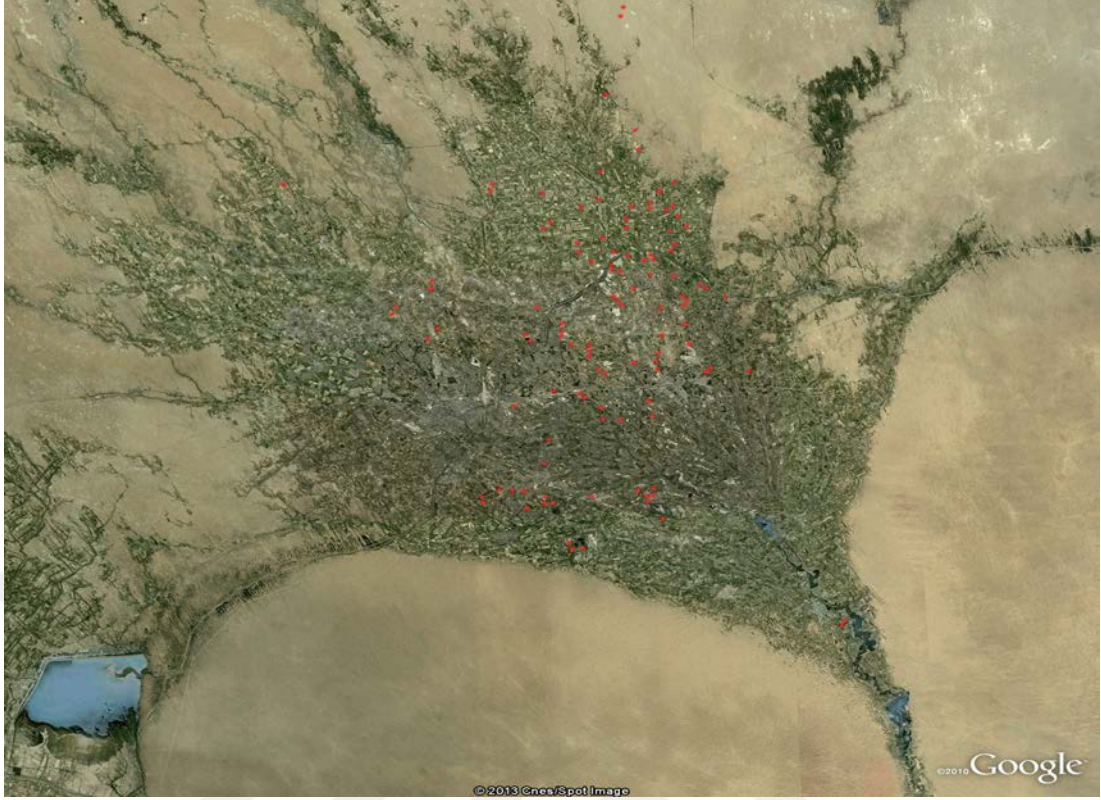
sisteminden anlayabiliyoruz.⁶⁰O'Donovan ve birçok eski fatihler sulama sisteminin tüm bölge için anahtar niteliğinde olduğunu anlamışlardı. Söz konusu sulama sisteminin kalıntılarını günümüz modern Merv'inin 40km güneydoğusunda bulunan Bendi barajının civarında bulmak mümkündür.⁶¹ Günümüzde en yüksek kapasitesine ulaşmış bulunan vahanın üçgen şeklini uydu görüntülerinde de tespit etmek mümkündür.

Fotoğraf-3 (Vaha'nın uydu görüntüsü)

⁶⁰ Puschnigg, a.g.e., s. 42.

⁶¹ Simpson, a.g.e., s. 11.

(Vahanın yakın çekim uydu görüntüsü)

Vaha, Ruslarca yapılan en az yedi barajla sulanmaktadır. Vahayı besleyen ikinci bir su kaynağı ise vahayı doğudan batıya boydan boya kat eden Karakum kanalıdır.⁶² Karakum kanalı Sovyetlerce *Beyaz Altın* yani pamuk ekmek için 1950’lerde yapılmıştır. Amu Nehri’nin suyunu kullanan bu kanal Aşkabat’a ulaşmadan önce hem Merv hem Tejen ovalarından geçmektedir. Söz konusu kanallarda mazotla çalışan büyük pompalar kullanılmaktadır.⁶³ Büyük tarımsal makinelerin kullanılması araziye en verimli şekilde kullanılmasını sağlamış durumdadır. Bölgedeki tarımsal topraklardan ortak kullanma sistemi sayesinde kışın buğday yazın ise pamuk olmak üzere bir yılda iki kez hasat alınabilmektedir.⁶⁴ Gerek tarihsel gerekse arkeolojik kanıtlar bize pamuğun en az Ortaçağ’dan beri bölgede yetiştiğini göstermektedir. Ancak, bölgenin dikkatsizce kullanılması bölgede bulunan Antik ve Ortaçağ Merv’inin kalıntılarına zarar vermiştir.⁶⁵

⁶² Rawlinson, **a.g.e.**, s. 170.

⁶³ Herman, **a.g.e.**, s. 110.

⁶⁴ Simpson, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁵ Marbin, **a.g.e.**, s. 17.

2. Merv Vahası'ndaki Yerleşimler

Merv Vahası M.Ö. III. bin yılından beri birçok önemli yerleşim merkezine ev sahipliği yapmıştır. Bunların en eskisi Bronz Çağı'nda (M.Ö.2500-1200) Murgab Nehri'nin vahanın yüzeyine dökülerek tarım için istifadeye elverişli bir ortam oluşturduğu kuzeyde ortaya çıkmıştır.⁶⁶Demir Çağı'na doğru bölgede sulama sisteminin gelişmesiyle yerleşim merkezleri vahanın daha güneyine kaymıştır. M.Ö. 500'lerde ortaya çıkan Doğu'ya giden yolun bereketinden yararlanmak için vahanın doğusunda yerleşim yerleri belirmeye başlamıştır. Bunlar, 1200 hektarlık bir alanı kapsayan yüksek savunma duvarlarıyla çevrili dört yerleşim merkezidir. Bunların en eskisi geçmiş Ahamenişler dönemine kadar (M.Ö.519-331) giden *Erk-Kale*'dir.⁶⁷

Ünlü Roma tarihçisi Plinius'e göre Erk-Kale Makadonyalı İskender tarafından kurulurken, daha sonra Selevkos kralı I. Antiokhos Soter'in isteğiyle (M.Ö. 281-261) restore edilmiştir.⁶⁸Erk-Kale ve Gavur-Kale'yi içine alan bu bölge aynı zamanda Antiokhos Margiyanası olarak da bilinir. Ortaçağ kaynaklarında daha çok Gavur-Kale olarak ifade edilen şehrin duvarları XI. yüzyılda Sultan Melikşah (1072-1192) tarafından yaptırılmıştır.⁶⁹Bölgede nüfusun artması sonucu şehrin kuzey ve güneye doğru genişleyen kırsal bölgesini çevreleyen duvarlar ise Sultan Sencer (1118-1157) tarafından yaptırılmıştır. Yaklaşık 600 hektarlık bir alanı kapsayan bu yerleşim yeri zamanın en önemli şehirlerinden biri olurken, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na (XI.-XIII. yüzyıllar) başkentlik yapmıştır. Aynı zamanda dönemin en ünlü Müslüman bilginlerinin yaşadığı ve dönemin çok önemli kütüphanelerine ev sahipliği yapan bir şehir olarak ünlenmiştir.

XIII. yüzyılda Moğollar tarafından istila edilmesi sonucu şehrin parlak dönemi sona ermiştir. Söz konusu istila sırasında çok büyük bir tahribata uğrayan şehrin, ancak Sultan Şahruh döneminde (1408-1447) biraz toparlayabildiği görülüyor. Yıkılan Merv'in hemen yanında Sultan Şahruh tarafından kurulan yeni şehir Abdullahan-

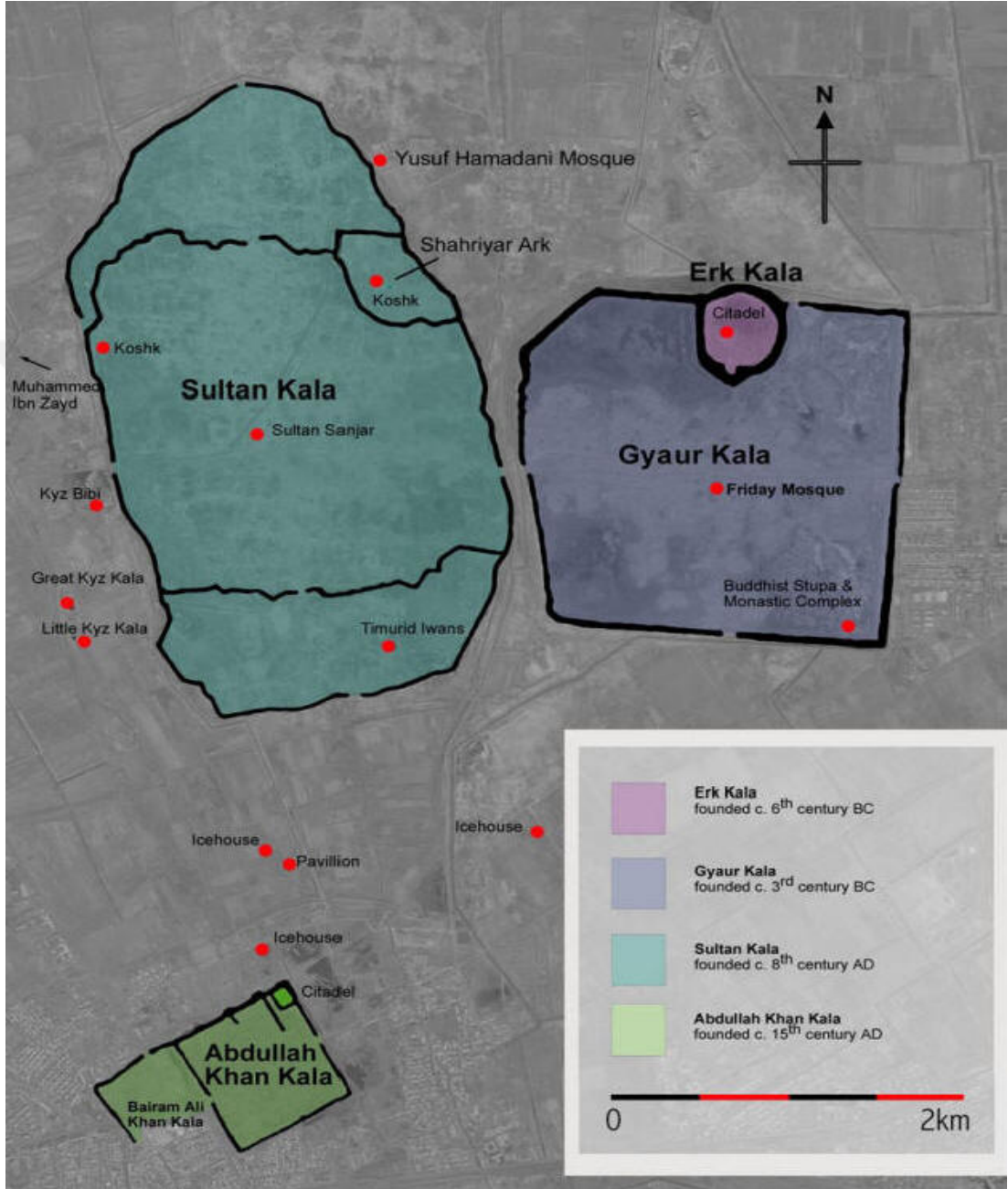
⁶⁶ Corbishley, **a.g.e.**, s. 55.

⁶⁷ Plinius Secundus, **Natural History**, (Çev.: Philemon Holland), London 1847, s. 115.

⁶⁸ Hermann, **a.g.e.**, s. 12.

⁶⁹ Rawlinson, **a.g.e.**, s. 112.

Kale olarak bilinir. Nüfusunun giderek çoğalması sonucunda daha da genişleyen şehrin en son adı ise Bayramalihan-Kale'dir.⁷⁰ Günümüzde tamamen yıkılmış durumdadır. (Fotoğraf-4)

Fotoğraf-4(Vaha'daki yerleşimlerin haritası)

⁷⁰ Corbishley, a.g.e., s. 33.

a. Erk-Kale

Merv şehrinin harabeleri arasında en eski mimarlık kalıntıları Erk-Kale’de bulunmaktadır. İstahri’ye göre bu kale efsanevi hükümdar Tahmûrâs tarafından yaptırılmıştır.⁷¹Ali el-Kâşgarî⁷²ise söz konusu kalenin Türk Hakanı Alp Er Tunga tarafından yaptırıldığını yazmıştır. Erk-Kale’nin, Ahamenişler döneminde (M.Ö. 500) Merv bölgesinde ortaya çıkmış ilk yerleşim yeri olduğuna inanılıyor. Ancak, burada son bir yüzyılda yapılan kazılarda Ahamenişlerden çok daha eskiye ait arkeolojik kalıntılara rastlanmıştır ki bu da Erk-Kale’nin Ahamenişler öncesinde var olduğunu göstermektedir.⁷³Şehrin merkezinde yapılan kazılarda ortaya çıkan Helenistik malzemeler buranın Ahamenişler öncesinde yapılmış olmasına rağmen sırasıyla Ahamenişler, Selevkoslar, Persler ve Sâsâniler döneminde de kullanıldığını göstermektedir.⁷⁴

Bulduğu coğrafi konum nedeniyle kısa sürede hem ticari hem siyasi alanda yükselen bir şehir olan Erk-Kale, yüksek savunma duvarlarıyla çevrilmişti.⁷⁵Burayı gezen seyyahlardan biri olan İbn Havkal’a göre Erk-Kale konum itibarıyla yüksek bir yerde kurulmuştu.⁷⁶i. Antiokhos’un zamanında inşa edilen ve Antiokhos Margiyanası veya Gavur-Kale ile bir iç içe geçmişlik söz konusudur.⁷⁷Erk-Kale’nin güneye yani daha sonra ortaya çıkan Gavur-Kale’ye açılan tek giriş kapısı bulunmaktaydı.⁷⁸Erk-Kale’de bulunan önemli abidelerden biri şehrin güneyinde bulunan gözetleme kulesidir. Söz konusu kule, antik Merv’in tüm ihtişamını seyredebileceğiniz en iyi manzaraya sahip yerdir. Yaklaşık 30 metre yüksekliğe sahip olan kule, muhtemelen vahada bulunan en yüksek noktadır.

⁷¹ Osman Özgüdenli, “Merv”, *İ A*, C. 29, 2004, s. 221-222.

⁷² Ebû Abdillâh Sedîdüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî (ö. 705/1305) Namaza dair Münyetü’l-musallî adlı muhtasar eseriyle tanınan Hanefî âlimi’dir. Bkz. Hüseyin Kayapınar, “Münyetü’l Musallî”, *İ A*, C. 32, s. 32-33.

⁷³ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara 2016, s. 88.

⁷⁴ Söylemez, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁵ Simpson, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 364.

⁷⁷ O’Donovan, *a.g.e.*, s. 350.

⁷⁸ Söylemez, *a.g.e.*, s. 89.

Fotoğraf-5 (Erk-Kale'nin Duvar kalıntıları)

b. Gavur-Kale

Gavur-Kale, Helen mimarisinden esinlenerek yapılmış bir Parto-Sâsânî şehirdir. Gavur-Kale yaklaşık 1500 yıl boyunca sırasıyla Part ve Sâsânî⁷⁹İmparatorluğu hâkimiyetinde kalmıştır. İslam fetihleri esnasında Merv'in merkezi, Gavur-Kale idi. Buraya Şehristan⁸⁰da denilmektedir.⁸¹İranlı bazı araştırmacılar ise şehrin bu kısmına "Zerdüşti Kale" denildiğini iddia etmektedirler. Bu iddialarını Mecusiliği benimseyen şahıslar için özel isim olarak kullanılan "Gebr" kavramının "Gavur"un kökeni olduğu şeklinde desteklemektedirler.⁸²Günümüzde kalıntıları yaklaşık 90 hektarlık bir alanı kapsayan Gavur-Kale, Müslümanların hakimiyetine girmesinden itibaren sanayi bölgesine dönüşmüştür.⁸³Geçmişi M.Ö. III.yüzyıla dayanan şehrin, Erk-Kale'nin

⁷⁹ Adını asıl kurucusu sayılan destan kahramanı Anahita ateşkedesinin muhafızı Sâsân'dan alan, 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hânedanıdır. Bkz. Esko Naskali, "Sâsânî", **İ A**, C. 36, s. 174-176.

⁸⁰ Birçok kaynakta Şehristan "içşehir" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Barthold, "Merv Tarihine İlişkin", s. 34.

⁸¹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 90.

⁸² Söylemez, **a.g.e.**, s. 90.

⁸³ Hermann, **a.g.e.**, s. 61.

rabatı şeklinde geliştiği düşünölmektedir.⁸⁴Merkezi Cami, Buda Anıtı ve yumurtayı andıran yapılar Gavur-Kale'deki başlıca yapılardır. Merv'deki en eski cami olduğuna inanılan *Beni Mahan Cami*'i şehrin ortasında yer almaktadır.

Uzunca bir süre Müslömanlar tarafından kullanılan söz konusu cami, Selçuklular zamanında Gavur-Kale'nin büyük kısmının sanayi bölgesine dönüşmesi ve yakından geçen su kanallarının etkisiyle tahribata uğrayarak kullanılmaz hale gelmiştir. Budah Anıtı ve Buda manastırı şehrin güneydoğusunda konumlanmıştır.⁸⁵Söz konusu yapılar Budizm'e ait en Batı'daki kalıntılar olması hasebiyle çok büyük önem arz etmektedir. Bu abidelerin IV.-V.yüzyıllar arasında inşa edildiğine inanılmaktadır. Bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan parçalar arasında Buda'nın kilden yapılmış heykeli ve meşhur "Merv Vazosu" da bulunmaktadır. Söz konusu eserler günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta sergilenmektedir.⁸⁶Yukarıda bahsettiğimiz yumurta benzeri yapılar ise şehrin kuzeybatısında yer almaktadır. Geçmişi V.-VI. yüzyıllara kadar giden bu yapıların Hıristiyanlığa ait dini yapılar olduklarına inanılıyor.⁸⁷Kare şeklinde bir plana sahip olan Gavur-Kale'nin Sincan, Dermişkan, Babu'Imedine ve Balin olmak üzere dört kapısı bulunuyordu.⁸⁸

⁸⁴ Söylemez, **a.g.e.**, s. 91.

⁸⁵ Gregoriti, **a.g.e.**, s. 70.

⁸⁶ Gregoriti, **a.g.e.**, s. 72.

⁸⁷ Corbishley, **a.g.e.**, s. 41.

⁸⁸ Söylemez, **a.g.e.**, s. 95.

Fotoğraf-6(Gavur-Kale'nin kalıntıları)⁸⁹

Fotoğraf-7(Farklı bir cepheden Gavur-Kale)⁹⁰

⁸⁹ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁹⁰ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

c. Ortaçağ Şehri Sultan-Kale veya Merv el-Şahcihan

Majan Kanal'ın etrafında kırsal bir yerleşke olarak ortaya çıkan Sultan-Kale, Gavur-Kale'nin batısına doğru genişlemiştir. Gavur-Kale'nin zamanla terk edilmesiyle birlikte Sultan-Kale şehir merkezine doğru genişlemiştir.⁹¹Gavur-Kale'nin dışında gelişen bu yeni bölüm Ortaçağ coğrafyacıları tarafından Merv olarak isimlendirilmiştir. Ortaçağ kaynaklarına göre Sultan-Kale'nin duvarları XI. yüzyılda Sultan Melikşah tarafından yaptırılırken, şehrin kuzey ve güneyine doğru genişleyen kısmını kapsayan duvarlar ise Sultan Sencer tarafından yaptırılmıştır.⁹²Kerpiçten inşa edilen söz konusu duvarların yüksekliği yer yer 8-9 metre yüksekliğe ulaşabilmektedir.⁹³Kalınlığı yaklaşık 3 metreyi bulan bu duvarlarda gözetleme ve savunma amacıyla 10-20 metre aralıklarla inşa edilmiş 70 adet burç bulunmaktadır.⁹⁴Sultan-Kale'deki imar faaliyetlerinin büyük çoğunluğu Selçuklu hükümdarları tarafından yaptırılmasına rağmen, buradaki iskân Selçuklulardan önce başlamıştır.⁹⁵

Selçuklular bölgeye geldikleri zaman Gavur-Kale hala kullanımda olsa da şehrin ana kısmını burası (Sultan-Kale) teşkil ediyordu. Şehrin en meşhur mimari yapısı olan Sultan Sencer Türbesi ve birçok önemli Selçuklu mimari eserinin bu bölgede olması Selçukluların ilk olarak buraya yerleştikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Eğer bu doğru ise birçok Selçuklu hükümdarı tarafından merkez olarak kullanılmış olan bu bölge, Merv'de medfun oldukları bilinen Çağrı Bey ve Sultan Alparslan'ın mezarlarına da ev sahipliği yapıyor demektir. Hatta Alparslan'ın oğlu Tutuş'un da mezarı babasının yanında bulunmaktaydı. Bu durum bir aile mezarlığı bulunduğunu göstermektedir. Dahası Sultan Sencer'in henüz hayatta iken türbesini neden burada inşa ettirdiği sorusuna da mantıklı bir cevap gibi görünmektedir.⁹⁶

⁹¹ Hermann, **a.g.e.**, 41.

⁹² Rawlinson, **a.g.e.**, s. 163.

⁹³ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 198.

⁹⁴ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 198.

⁹⁵ Söylemez, **a.g.e.**, s. 104.

⁹⁶ Söylemez, **a.g.e.**, s. 104.

Sultan-Kale'nin Sermacan veya Alemdar, Kuşmeyhan veya Musa, Firuzi ve Şehristan olmak üzere dört kapısı bulunuyordu.⁹⁷Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Selçuklular dönemi Merv'in her açıdan zirve yaptığı bir dönem olmuştur. Sultan Sencer burayı konumundan dolayı devletin başkenti olarak seçmeye karar verince başta medrese, cami ve kütüphaneler olmak üzere baştanbaşa bilim kurumlarıyla donatmıştır. Ebu Müslim'in inşa ettirdiği Mescid-i Cuma da bu şehirde bulunmaktadır.⁹⁸Mescid-i Cuma yakınlarında, Sultan Sencer Türbesinden çok önceleri İstahri'nin de sözünü ettiği pişmiş tuğladan inşa edilen başka bir kubbeli yapı bulunmaktadır.⁹⁹Türbeye yakın bir bölgede adına "Şehriyar-Kale" denilen devlet işlerinin görüldüğü bir yapı daha bulunmaktadır. Devlethane de denilen bu merkezin Darül-İmare'nin muadili olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁰Merv'de bulunan kalelerden en küçüğü olan Şehriyar-Kale, yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yapımına Sultan-Kale'den sonra başlanmıştır. Sultan Sencer'in melikliğine rastlayan bu dönemden sonra kale, her geçen gün asıl şeklini almıştır.¹⁰¹Oğuz saldırısından etkilenen söz konusu yapı, Moğollarca kullanılamaz hale getirilmiştir.

Sultan Kale'nin yüz ölçümü Gavur-Kale kadardır. Fakat şehrin kuzey ve güneye doğru genişleyen kırsal yerleşkeleri hesaba katıldığında ise Gavur-Kale'ye oranla biraz daha büyük bir alanı kapsamaktadır. Sultan-Kale'nin diğer meşhur abidelerinden köşk şehrin kuzeyinde yer almaktadır.¹⁰²Sultan-Kale'nin yüksek duvarları günümüze ulaşan en sağlam yapılar arasındadır. Ortaçağlar'da Merv'e bağlı en güney nokta Dih-i Karineyn olup, burası Merv'e 25 fersah¹⁰³uzaklıkta idi. Söz konusu köy, ırmak kıyısında yüksek bir tepe üzerinde bulunuyordu. Ekili arazinin pek olmadığı buranın Ateşperest ahalisi eşeklerini yolculara kiralayarak geçiniyorlardı.¹⁰⁴Şehrin kuzeydoğu sınırı ise şehre 5 fersah mesafede olan Kuşiman adıyla bilinen Kuşmeyhen köyü

⁹⁷ Söylemez, **a.g.e.**, s. 105.

⁹⁸ V. V. Barthold, "Merv Tarihine İlişkin", (Çev.: Gurban Hüseyinov), **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 15, 2016, s. 217.

⁹⁹ Barthold, "Merv Tarihine İlişkin", s. 218.

¹⁰⁰ Söylemez, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁰¹ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 198.

¹⁰² Rawlinson, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁰³ Farsça ferseng kelimesinden Arapça'ya geçmiştir. Bir Arap Fersah'ı 5.76 km'dir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", **İ A**, C. 12, s. 412.

¹⁰⁴ Aka, **a.g.e.**, s. 175.

bulunuyordu. Buradan itibaren çöl başlamaktadır. Merv'in güneybatısından Serahs'a bir gidiyordu. Bu yol üzerindeki en uzak yani sınır köyü ise 10 fersah uzaklıkta olan Dandanakan kalesi idi. Çölün ortasında bulunan söz konusu kalenin hemen yakınında kervanlar için bir yer inşa edilmiş bulunuyordu.¹⁰⁵

Fotoğraf-8(Sultan-Kale'deki ayakta kalan yapılardan biri.)¹⁰⁶

d. Şaim-Kale

Rus bilim adamı V. A. Zhukovsky'e göre Şaim-Kale, Gavur-Kale'nin doğusunda bulunmaktadır. Söz konusu şehrin Abbasiler döneminde ortaya çıktığı ve Moğolların istilas sırasında uğradığı tahribat nedeniyle terk edildiğine inanılmaktadır. Şaim-Kale'nin bulunduğu inanılan bölge günümüzde tarım alanı olarak kullanılmasından ötürü geriye pek bir iz kalmamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Aka, **a.g.e.**, s. 178

¹⁰⁶ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

¹⁰⁷ Rawlinson, **a.g.e.**, s. 69.

e. Ortaçağ Sonrası şehirler: Abdullahan-Kale ve Bayramalihan-Kale

XV. yüzyılda Timurluların bölgeye hâkim olmalarıyla birlikte Merv yeniden inşa edilmiştir. Şehrin güneyinde Sultan Şahruh'un isteği üzerine günümüzde Abdullahan-Kale olarak da bilenen yeni bir şehir inşa edilmiştir.¹⁰⁸Söz konusu şehir gerek bölgede bulunan Antik Çağ yerleşimleri, gerekse Ortaçağ yerleşimlerinden daha küçük yüz ölçümüne sahip idi.¹⁰⁹Bu şehir Merv'in yok olmuş şöhretini yeniden kazanmasına yol açarken, dönemin en önemli şehirlerinden Buhara, Semerkand ve Herat'a tercih edilmiştir. XIII. yüzyıla doğru nüfusun giderek artması sonucu şehre bitişik olarak genişleyen kısmına Bayramalihan-Kale denmektedir. Söz konusu şehrin büyük bir bölümü günümüzde bile görünür bir vaziyette bulunmaktadır.¹¹⁰

(Abdullahan-Kale'den bir görüntü.)¹¹¹

¹⁰⁸ Orhan Tan, **Merv/2500 Yıllık Hatırası**, Ankara 2000, s. 37.

¹⁰⁹ Hermann, **a.g.e.**, s. 13.

¹¹⁰ Hermann, **a.g.e.**, s. 17.

¹¹¹(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

B. MERV TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Merv Hakkında Bazı Antik ve Ortaçağ'a Ait Metinler

Antik Merv, Marguş veya Margiyana ile ilgili bilinen en eski yazılara, İran'ın kuzeybatı bölgesinde ortaya çıkan ve Kral Darius tarafından(M.Ö. 522-486) yaptırıldığına inanılan kayalara kazınmış kitabelerde rastlanmaktadır.¹¹²Bu kitabelerde Kral Darius, Marguş denilen ülkenin kendisine karşı ayaklandığını ve bu ayaklanmayı Baktriya valisi ve Ahuramazda'nın yardımıyla bastırıldığından bahsetmektedir. Kitabenin olayla ilgili kısmı şu şekildedir:

“Kral Darius diyor: Marguş denilen ülke bana başkaldırdı. Kendilerine Margiyana'lı-Marguş'lu Frada adında birini hükümdar seçtiler. Ben de Baktriya'daki satrabım Dadarşi'e haber saldı ve “Git bana boyun eğmeyen orduyu darmadağan et” dedim. Dadarşi ordusuyla yola çıktı ve Marguşlularla savaştı. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın da yardımıyla benim ordum düşmanı yendi. Ondan sonra ülke tamamen benim oldu.”¹¹³

Marguş veya Margiyana'dan birçok Helenistik ve Roma yazarları da bahsetmişlerdir. Bunlardan en önemli ikisi Plinius ve Strabon'dur. Verona'da dünyaya gelen Plinius, Vezüv yanardağının patlaması sonucu M.S. 78'de, 56 yaşında hayatını kaybetmiştir. Plinius'un, cennet, rüzgar, yağmur, ağaçlar, güller ve türlü hayvanlar hakkında yazdığı otuz yedi kitaptan ayakta kalan tek kitabı *Doğa Tarihi*'dir. Sicilyalı bir coğrafyacı olan Strabon, M.S. 25 yılında vefat etmiştir. Plinius Doğa Tarihi kitabında Büyük İskender'in Margiyana'da İskenderiye'yi kurduğundan ve şehrin daha sonra barbarlar tarafından tahrip edildiğinden söz ediyor.¹¹⁴Strabon, günümüze ulaşan coğrafya kitabında Margiyana'nın çöllerle çevrili bir şehir olmasına rağmen verimli toprağından etkilenen Antiokhos'un¹¹⁵bölgede kendi adını taşıyan bir şehir inşa

¹¹² Corbishley, **a.g.e.**, s. 27.

¹¹³ Tan, **a.g.e.**, s. 10.

¹¹⁴ Secundus, **a.g.e.**, s. 115.

¹¹⁵ Selevkos hanedanının kralıdır.

ettiğinden bahseder.¹¹⁶Strabon, Margiyana'da özellikle çok lezzetli üzüm yetiştigiinden bahsetmektedir.

Öte yandan Tang Hanedanı döneminde yaşayan bir Çinli gezgin olan Du Huan da seyahatnamesinde Orta Asya'daki önemli şehirlerden bahsederken, Merv'le ilgili şu ifadeleri kullanır: "Molu (Merv) şehri Yamei şehrinin 700*li*¹¹⁷(390 km²) Güney-Batı'sında yer alıyor. Şehir 15*li* uzunluğunda demir kapılı bir duvarla çevrilmiş durumda. Duvarın içerisinde bir tuz havuzu iki de Budist manastır bulunmaktadır. Şehrin sınırları doğudan batıya 140*li* (78km) ve kuzeyden güneye de 180*li* (100km) uzunluğundadır. Merv'in etrafı kumlarla kaplıdır. Güneyde sınır boyunca akan ve sonra yüzlerce sulama kanalına bölünen büyük bir nehir bulunmaktadır. Şehrin toprağı son derece verimlidir ve burada ikamet edenler uzun boylu, yapılı ve çok temiz insanlardır..."¹¹⁸

a. İslam Coğrafyacıları Açısından Merv

IX. ve X. asırlarda Müslüman âlimler tarafından İslam dünyasını anlatan birçok coğrafya kitapları yazılmıştır. Söz konusu âlimler eserlerinde Merv'le ilgili önemli bilgilere yer verilmişlerdir. Bu eserlerin en önemlilerinden biri olan *Hudud el-Alem* Merv'le ilgili pek çok bilgiye yer veren ancak kimin tarafından kaleme alındığı belli olmayan bir eserdir. Bölgeye özgü desteksiz evler için kullanılan köşk kelimesi ilk kez bu kitapta yazılmıştır.¹¹⁹Şehrin coğrafi konumu, bitki örtüsü, iklimi, genel görünümü, insanları, burada yetişen meyveler vs.. hakkında ayrıntılı bilgilere bu eserde yer verilmiştir. Ortaçağ coğrafyacıları tarafından güneydeki küçük Merverruz'dan ayrılması ve öneminin belirtilmesi için "Merv el-Şahcihan" adıyla anılmıştır; Ortaçağ'ın siyasi, idari, ticari ve kültürel açılarından önde gelen şehirlerinden biridir.¹²⁰

¹¹⁶ Strabon, **Geography of Strabo**, (Çev.: Horace Leonard), C. 5, London 1932, s. 277.

¹¹⁷Eski Çin uzunluk ölçü birimidir. Bir " Li " yaklaşık 576 metre'dir. Bkz.(http://www.kar-el.com.tr/UserFiles/file/ELEKTROMEKANIK%20KİTABI/ÖLÇÜ%20BİRİMLERİ_001-XVI_renkli-4.pdf)

¹¹⁸ Gregoratti, **a.g.e.**, s. 122.

¹¹⁹ Vladimir Minorsky, **Hudud el-Alem**, London 1937, s. 328.

¹²⁰ Osman Özgüdenli, "Merv", **İ A**, C. 29, 2004, s. 221-222.

M.S. 889-890 yılında Ahmad b. Abi Yakub, *el-Yakubi* olarak da bilenen İslam coğrafyacısı Serahs'tan Merv'e giden yolu tarif ederken şu ifadeleri kullanmıştır: "Serahs'tan Merv'e giden ana yol üzerinde dört etap bulunmaktadır. Birincisi Uşturmağak, daha sonrası sırasıyla Talsatana, Dandanakan ve Kanukird bulunmaktadır. Tüm bu etaplar çölün ortasındadır ve bunların hepsi Türklerin saldırılarına karşı korunmak için birer hisara sahiplerdir. Sonunda Horasan'ın en önemli şehri olan Merv'e ulaşırsınız. Bu şehir IV. Halife Haz. Osman döneminde Basra hükümdarı olan (649-655) Abdullah b. Amir tarafından gönderilen Hatim b. el-Numan tarafından fethedilmiştir. Bazılarının dediğine göre Horasan bölgesine ilk keşif seferi yapan grubun liderliğini yapan el-Ahnaf b. Kays 651-652 yıllarında gerçekleşen bu fetihde bizzat yer almıştır. Şehrin sakinleri Pers soyluları olan *dihkan*, *Azd* ve *Tamim* Arap kabilelerinden oluşmaktadır. Merv, Horasan'ı yönetenlerin ikamet ettikleri yerdir. Şehir fethedildikten itibaren Abdullah b. Tâhir'in merkezi Nişabur'a taşıyana kadar ilki Me'mun olmak üzere tüm İslam hükümdarlarına başkentlik yapmıştır. *Horasani* denilen meşhur Horasan giyimleri bu şehirde yapılır. Merv, *Zark*, *Aram Kaylabak*, *Savsakan* ve *Jarara* şehirlerini de kapsamaktadır."¹²¹

- **Hudud el-Alem(Dünya Sınırları)¹²²**

982 yılında Farsça'da yazılmış daha sonra Rusça'ya ve Rusça'dan da İngilizce'ye çevrilmiş bir coğrafya kitabıdır. Söz konusu eserde Merv'le ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: "Marv(Merv) büyük bir şehirdir. İçinde birçok güzel kale ve Tahmuras tarafından yaptırılan bir köşkün de bulunduğu çok hoş bir yerdir. Söz konusu köşk, krallarının ikamet yeri olarak kullanılmıştır.¹²³Tüm Horasan'da Merv kadar iyi bir konuma sahip olan başka bir şehir bulunmamaktadır. Halktan toplanan vergiler *bar*

¹²¹ Hermann, **a.g.e.**, s. 122.

¹²² Farsça yazılan ilk coğrafya kitabıdır. Tam adı *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşriq ile'l-mağrib* olan eser, Afganistan'ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgünîler hânedanından Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Minorsky, müellifi belli olmayan eserin Ferîgünîler'den İbn Ferîgün tarafından 372 (982-83) yılında yazıldığını ileri sürmüştür. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Hudud el-Alem", **İ A**, C. 18, s. 304.

¹²³ İbn Hurdazbih, **Yollar ve ülkeler Kitabı**, (Çev: Murat Çağrı), İstanbul 2008, s. 48.

abast denilen sulama sisteminde kullanılmak üzere müsadere edilmektedir. Merv’de pamuk, çadıruşağı otu, sirke, baharat ve ham dokuma ipeği yetiştirilmektedir.¹²⁴ *Kuşmihan, Masfari, Maşan, Susanakan, Şabirinji ve Zark* gibi küçük ve büyük yerleşimler Merv velayetine bağlıdır. Bu yerleşimlerin tamamının tarımı Merv nehrinden gelen sulama sistemiyle ayakta kalmaktadır.”¹²⁵

- **İstahri, Mesâlik ve’l-Memâlik**

Önemli İslam coğrafyacılarından biri olan İstahri’ye göre Merv el-Şahcihan olarak da bilenen Merv, Antik Çağ’da kurulmuş olup Farsça *Kuhan diz= eski hisar* anlamına gelen Quhandiz kalesi Tahmûrâs¹²⁶ve eski şehir *madina* ise büyük İskender tarafından inşa edilmiştir. İstahri kitabında Merv’le ilgili şu ifadelere yer vermiştir: “Şehir dağlardan uzak, düz bir ovada konumlanmıştır. Şehirden baktığınızda herhangi bir dağ göremeyeceğiniz gibi sınır boyunca da dağ bulunmamaktadır. Evler kerpiçten yapılan şehrin toprakları tuz bataklığıyla kumdan oluşmaktadır. Merv’de üç adet büyük cami bulunmaktadır.

İlk cami, Cuma namazını kılanlar için şehrin Müslümanlar tarafından fethinden sonraki ilk günlerde yapılmıştır. İslam yayıldıkça eski cami olarak bilenen cami şehrin *Babülmedina* kapısında inşa edilmiştir. Gündelik ibadetler bu camide kılınırken Cuma namazları ise ilk cami olan *Banü Maham* Camisinde kılınıyordu. Daha sonra inşa edilen cami, dükkânlar ve devlet daireleri Ebu Müslim tarafından inşa ettirilmiştir. Devlet dairesi camiyle arka arkaya idi. Burada önce Ebu Müslim daha sonra diğer hükümdarlar tarafından kullanılan bir kabul odası bulunmaktadır. Tuğladan yapılmış olan kabul odasının çapı otuz üç metredir. Dört kapı ve her kapının bir eyvan, bir çatısı olduğu kabul odasının her eyvanın önünde bir avlu bulunmaktadır. Şehrin dükkânları eskiden şehrin kapısından Ebu Müslim

¹²⁴Minorsky, **a.g.e.**, s. 330.

¹²⁵Minorsky, **a.g.e.**, s. 334.

¹²⁶Avesta ve Firdevsi’nin Şehnames’inde adı geçen Merv’in kurucusu olduğuna inanılan Mitoljik bir kraldır. Tan, **a.g.e.**, s. 44.

zamanında bunlar *Majan'a* taşınmıştır. Merv'in dükkânları diğer bölge yerleşimlilerinkilerle kıyasladığımızda en temiz dükkânlardır."¹²⁷

- **El-Mukaddesi, Ahsenüt Takasim**

El-Mukaddesi Merv'in büyük İskender tarafından kurulan antik bir şehir olduğunu yazmıştır. Mukaddesi'ye göre Hicaz'daki şehirlerin anası Mekke iken, Horasan'daki şehirlerin anası ise Merv'dir. Ona göre Merv, su azlığı sıkıntısının dışında çok hoş ve güzel bir şehirdir. Merv aynı zamanda stratejik konumu nedeniyle bir başkent ismidir.¹²⁸Mukaddesi, kitabında Merv'le ilgili şu övücü cümleleri kurmuştur: "*Merv el-Şahcihan* olarak bilenen Merv çok zarif ve hoş bir başkenttir. Merv, çok parlak, geniş, temiz ve lezzetli yemeklere sahip olan çok süslü bir şehirdir. Tahta ve sütun kullanılmadan, sadece mermerden yapılan iki adet cami bulunmaktadır. Merv hamamları çok meşhurdur. Merv dağlardan uzak bir düz bir alana kurulmuştur. Eski şehrin merkezi, ortasında bir cami ve etrafında pek çok evin olduğu bir tepede bulunmaktadır. Bunlar Ebu Müslim tarafından inşa ettirilmiştir. Şehrin dört ana kapısı bulunmaktadır. Şehir içine kadar gelen su kanalları, civardaki yerleşimlere kadar devam etmektedir..."¹²⁹

- **Yakut, Mucemü'l-Büldan**

Selçuklu döneminde Ömer Hayyam dâhil pek çok âlimin şehre yerleşmesiyle birlikte şehrin zirveye ulaştığını belirten Yakut, Mucemü'l-Büldan'ında Merv'le ilgili şunları yazmıştır: "Horasan'ın en meşhur şehri olan Merv, aynı zamanda başkenttir. Merv kelimesi Arapçada beyaz taş anlamına gelirken, kelimenin kökeni Farsçadır. El-Şahican kralın ruhu anlamına gelen Farsça bir kelimedir ve şehir görkemli olmasından ötürü böyle adlandırılmıştır. Bu da Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in

¹²⁷ El-İstahri, **Ülkelerin Yolları**, (Çev.: Murat Ağrı), Ayışığı Yayınları, 20015, s. 258.

¹²⁸ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **Ahsenüt Takasim**, Selenge 2015, s. 301.

¹²⁹ el-Mukaddesi, **a.g.e.**, s. 302.

refakatçilerinden biri olan Burayda b. el-Huşayb'a bağlanmaktadır. Rivayete göre peygamber (s.a.v.) ona demiş ki: "Benden sonra göreviniz devam edecek ve sen de bu görevi ifa edecekler arasında olacaksın. Doğu'ya, Horasan'a gidin ve İskender'in kurduğu ve Uzayr'ın namaz kıldığı Merv denen şehri bulun ve oraya yerleşin. O şehrin nehirlerinden bereket akar ve her kanalın üstünde halkını kıyamete kadar şeytanlardan koruyan kılıçlı bir kral bulunmaktadır." Bu olay üzerine Burayda Merv'i fethetmek için giden orduya katılarak hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. Burayda'nın kabrini hala görmek mümkündür..."¹³⁰

Öte yandan Merv kelimesinin Pehlevice kökenli olabileceğini ileri süren iddialar da bulunmaktadır. İranlı leksikograf Dehhuda, kelimenin Farsça olduğunu ve kokusu güzel bir bitki olan *Reyhan* için kullanıldığını, hatta Reyhan'a *Merv-i Hoş* denildiğini savunmuştur.¹³¹

İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın önemli şehirlerine bağlayan stratejik bir mevkide ve işlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan Merv'in ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu kesin biçimde bilinmemektedir. Bu konuda, kaynaklar birbirini nakzeder nitelikte bilgiler içermektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda çok eski dönemlerden itibaren düzenli bir sulama sistemiyle beslenen gelişmiş bir tarım hayatının izlerine rastlanmıştır.¹³²Şehrin kuzeyinde kalıntıları bulunan bir seddin Persler tarafından inşa edildiği ve Doğu'daki göçebe kavimlere karşı savunma duvarı vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır. İstahri bu seddin bir kısmının IV. yüzyılda mevcut olduğunu söylemektedir.¹³³

Son Sâsâni hükümdarı III. Yazdigerd'in İslam ordularına yenilerek doğuya doğru kaçtığı zaman müstahkem bir garnizon halindeki Merv'e sığındığı fakat daha sonra yakındaki bir köyde öldürüldüğü bilinmektedir.¹³⁴

¹³⁰ Ziya Yörükan, **Müslüman Coğrafyacılar Gözüyle Ortaçağda Türkler**, İstanbul 2004, s. 71.

¹³¹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 26.

¹³² Simpson, **a.g.e.**, s. 21.

¹³³ Yörükan, **a.g.e.**, s. 152.

¹³⁴ Lansdell, **a.g.e.**, s. 71.

- **İbn Havkal, Suretül-Arz**

Nusaybin’de dünyaya gelen İbn Havkal, el-İstahri’nin öğrencisidir. Eğitimi Bağdat’ta tamamlayan yazar, Abbasiler döneminde yaşamıştır.¹³⁵İbn Havkal, Suretül-Arz’ında¹³⁶Merv’le ilgili oldukça ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Merv’i, Nişabur, Belh ve Herat’la birlikte Horasan’ın en önemli şehirlerinden biri olduğunu yazan Havkal, yaşadığı dönemde şehrin eski dönemlerden kalan yapılara sahip antik bir kent olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷

Havkal’a göre, Müslümanların karargâhı konumunda olan Merv, İran topraklarının en ücra yerlerinin İslam fatihleri tarafından fethedilmesinde çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Yazar, oldukça seçkin ve kültür düzeyi yüksek insanların yaşadığı bir şehir olan Merv’in, kendi döneminde en ünlü bilginler, edipler ve din adamları tarafından tercih edilen bir şehir olduğu ifade eder.¹³⁸

Merv’in arazisi hakkında bilgilere yer verirken, şehrin düz bir araziye sahip olduğunu anlatır.¹³⁹Merv şehrinde üç tane Cuma Mescidi olduğundan bahseden İbn Havkal, bunlardan biri olan Macan Mescidi’nin Ebu Müslim tarafından kurulduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰Yazar, şehrin gece ve gündüz işlek olan oldukça temiz bir pazarı olduğundan bahsetmiştir.¹⁴¹Kendine has lezzetli meyvelerinin bolluğuyla meşhur olan bu şehrin, pamuk ve ipek dokumalığında merkezi bir yerede olan canlı bir pazara sahip olduğunu yazmıştır. Merv’e ithal edilen ürünlerin başında Oğuz ülkesinden gelen koyun etinin geldiğini ifade eden Havkal, komşu ülkelere ihraç edilen ürünlerin başında ise kurutulmuş kavun olduğunu yazmıştır.¹⁴²İbn Havkal, Merv şehrinde akan Murgab Nehri’nin şehrin en önemli su kaynağı olduğunu

¹³⁵ Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *İ A*, C. 20, s. 34-35.

¹³⁶ Bir İslâm dünyası coğrafya kitabıdır.

¹³⁷Ahmet Altıngök, “İbn Havkal’ın Suretül-Arz Kitabında Horasan Coğrafyası ve bu Corafya Açısından Merv Şehrinin Önemi”, *Uluslararası Merv’den Söğüt’e Türk Tarihi, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Bilecik, 11-12 Eylül 2014, s. 40-53.

¹³⁸ İbn Havkal, *Kitabu Sureti’l-Arz*, (Çev: Yusuf Ziya Yörükân), İstanbul 2004, s. 143.

¹³⁹ Altıngök, *a.g.e.*, s. 48-49.

¹⁴⁰ Havkal, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁴¹ Havkal, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁴² Havkal, *a.g.e.*, s. 143.

anlatır.¹⁴³Son olarak Havkal, şehrin dört bölümden oluştuğunu ve her bölümün bir kapısı bulunduğunu anlatır. Söz konusu kapılardan üçünün ismini Sincan, Balin ve Dermişkan olarak yazmıştır. Cami yanında bulunduğunu yazan dördüncü kapının ismi ise zikredilmemiştir.¹⁴⁴

- **İbn Fakih, Kitabü'l-Büldân**

Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemdani (ö.300/912'den sonra) bir Müslüman coğrafyacısıdır. Yazar, eserinde Merv hakkında oldukça ilginç bilgilere yer vermiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanı Merv hakkında Sümame'den¹⁴⁵ naklederek söylediği şu cümlelerdir: "Memlekette horozlar yerden tane toplarlar. Yalnız Merv'de horozlar tavukların ağzındaki taneleri alırlar."¹⁴⁶İbn Fakih, bu ifadenin Horasanlılara cimrilik isnat ederek onları kötü göstermek isteyenler tarafından dile getirildiğini yazmıştır. Yazar, eserinde bu ifadeler cevaben Horasan ve Merv'lileri övücü şu cümlelere yer vermektedir: "Merv'in horozları bütün yeryüzündeki diğer horozlar gibidir. Horasanlılar içinde, kendileriyle boy ölçülemeyecek ve onların payesine ulaşılmayacak derecede ileri gelen cömert ve meşhur kahramanlar vardır..."¹⁴⁷Yazar eserinde Merv'in hükümdara mahsus bir yer olmasından ötürü Merv-i Şahcan olarak anıldığını yazmaktadır. İbn Fakih'a göre Merv, Kisra¹⁴⁸tarafından gönderilen bir kısım Sevad ahali tarafından yapılmıştır. İbn Fakih, Kitabü'l-Büldan'ında Merv hakkındaki bazı rivayete de yer vermiştir. Söz konusu Rivayetlerden birine göre Sâsâni hükümdarı Erdeşir, Nabat¹⁴⁹padişahını

¹⁴³ Altıngök, **a.g.e.**, s. 50.

¹⁴⁴ Havkal, **a.g.e.**, s. 143.

¹⁴⁵Ebü Ma'n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 213/828), Bağdat Mu'tezilesi'nin önemli şahsiyetlerinden biridir. Sümame'nin Hârûn Reşîd ve Me'mûn dönemlerine yetiştiği, Bağdat'ta yaşadığı kaydedilmektedir. Muhtemelen Bermekîler'le olan ilişkisi yüzünden 186 (802) yılında Hârûn Reşîd tarafından hapsedilen Sümâme daha sonra halifenin meclislerine devam etmiş ve Me'mûn'un hocası ve danışmanı konumuna kadar yükselmiştir. Bkz. Muhammed Aruçi, "Sümame", **İ A**, C. 38, s. 130-131.

¹⁴⁶ İbn Fakih, **Muhtasarı Kitabü'l Büldan**, (Çev: Yusuf Ziya Yörükân), İstanbul 2004, s. 267.

¹⁴⁷ Fakih, **a.g.e.**, s. 269.

¹⁴⁸ Araplar'ın Sâsânî hükümdarları için kullandıkları unvan.

¹⁴⁹ Araplar'ın, yazılarını aldıkları ve dillerinden, dinlerinden etkilendikleri en yakın akrabalarıdır. Bkz. Ahmet Ağırakça, "Nabatiler", **İ A**, C. 32, s. 257-258.

yendiği zaman bunların akıllılıklarını görmüş ve eğer bana gir şey olursa memleketin tekrar bunların eline düşeceğinden korkuyorum diyerek onları birtakım fırkalara bölerek bir kısmını Horasan'a harbe göndermiştir. Bunlar da Merv ahalisini oluşturmuşlardır.¹⁵⁰Diğer bir rivayete göre ise Merv'in iç kalesini efsanevi İran hükümdarı Tahmûrâs yaptırmıştır. Aynı rivayete göre, Tahmûrâs Merv'in iç kalesinin yapımında bin kişi çalıştırmıştır. Bunlara yiyecek-içecek satmak için de bir çarşı kurdurmuştur. Günlük bir dirheme çalışan işçiler akşam olduğunda Tahmûrâs'ın kurduduğu bu çarşıdan ihtiyaçlarını karşılamış ve böylece para tekrardan Tahmûrâs'a dönermiş. Son olarak Merv'de Keymerzuban¹⁵¹denilen, yapısı acayip bir sanat eseri olan büyük bir bina olduğundan bahseden yazar, bu yapıya Merv'liler tarafından kutsallık atfediliğini anlatmaktadır.¹⁵²

2. Antik Merv veya Margiyana

Marv, Marguş, Mouru, Yunanlı tarihçilerin Margiyana dediği ve günümüzde ise Mary denen Merv'in kelime kökeni *Murg*'dur. *Murg* kelimesi ise Murg'un suyu anlamına gelen *Murgab*'dan türemiştir. *Murgab*, Afganistan dağlarından başlayıp Karakum Çölü'nde biten bir nehrin adıdır.¹⁵³Büyük bir alana yayılmış olan antik Merv'in beş bin yıllık bir geçmişe dayandığı tarihçiler ve arkeologlar tarafından kaydedilmiştir. Ama Merv'deki en eski yapıların geçmişi Ahamenişlerin dönemine yani M.Ö. VI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Büyük İskender zamanında Margiyana olarak bilenen Merv, Sâsâniler döneminde pek çok farklı dinin bir arada barış içinde yaşadığı bir bölge haline gelmiştir.¹⁵⁴Emevi ve Abbasilerin ilk dönemlerinde Doğu İslam topraklarının başkenti ve ticaret merkezi olmuştur. Selçuklular devrinde ihtişamının zirvesine ulaşan Merv, dünyanın en büyük şehri olmuştur. Bu gün antik Merv, UNESCO'nun dünya mirası listesinde

¹⁵⁰ Fakih, **a.g.e.**, s. 270.

¹⁵¹ Farsça kökenli bir kelime olup hükümdar konağı anlamına gelir.

¹⁵² Fakih, **a.g.e.**, s. 271.

¹⁵³ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁵⁴ Marbin, **a.g.e.**, s. 117.

bulunmaktadır. Rtveladze'ye göre bölgeye yerleşimler ilk olarak neolitik dönemde başlamıştır. M.Ö. II. bin yıllında bölgede birçok yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Vahada arkeologlar tarafından kalıntıları ortaya çıkarılan ve Tunç Devrine ait olduğu sanılan en eski beş yerleşimler sırasıyla *Kelleli, Adji Kui, Taip, Gonur, Togoluk*'tur.¹⁵⁵Murgab Deltası'nda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan en iyi korunmuş ve en büyük arkeolojik kalıntılar *Gonur Tepe* ve *Togoluk*'a aittir.¹⁵⁶Gerçekleştirilen bir sürü arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan devasa kaleler, tapınaklar vs. Karakum Çölü'nün geçmişte çok önemli bir medeniyete ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır.¹⁵⁷

Ünlü arkeolog Victor Sarianidi bölgeyi, Çin, Hindistan, Mezopotamya ve Mısır'dan sonra dünyanın beşinci en büyük medeniyet merkezi olarak kabul etmektedir. Rtveladze'ye göre bölgedeki medeniyetin gelişimindeki en önemli faktörlerden biri buraya başta Gandhara bölgesi olmak üzere Hindistan'dan gelen göçmenlerin bölgenin kültür ve ekonomilerine sağladıkları katkıdır.¹⁵⁸Margiyana'da yapılan kazılara rehberlik eden Sarianidi'ye göre buradaki medeniyet Antik Çağ'ın Mezopotamya'sından Hint uygarlığına ve Amu Derya'dan Pers Körfezi'ne kadar tüm medeniyetler tarafından biliniyordu. Kervan ticareti sayesinde ücra bölgelerle çok yakın ilişkiler kurmak mümkündü.¹⁵⁹

Gonur Tepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkan Hint uygarlığına ait seramikler bu güne kadar birçok araştırmacının savunduğunun aksine, geçmişte Orta Asya ile Hindistan arasında çok yakın bir ilişki ve etkileşimin var olduğunu kanıtlamaktadır. Hatta yapılan kazılarda Hindistan'dan getirildiğine inanılan fildişine de rastlanmıştır.¹⁶⁰Diğer taraftan Pakistan'ın Beluçistan eyaletinin başkenti olan

¹⁵⁵ Sunita Dwivedi, "Ancient Merv-The Queen Of The World and Its Link With India," *Dialogue*, C. 13, S. 1, Temmuz-Eylül 2011, s. 20-35.

¹⁵⁶ Sarianidi, *a.g.e.*, s. 41.

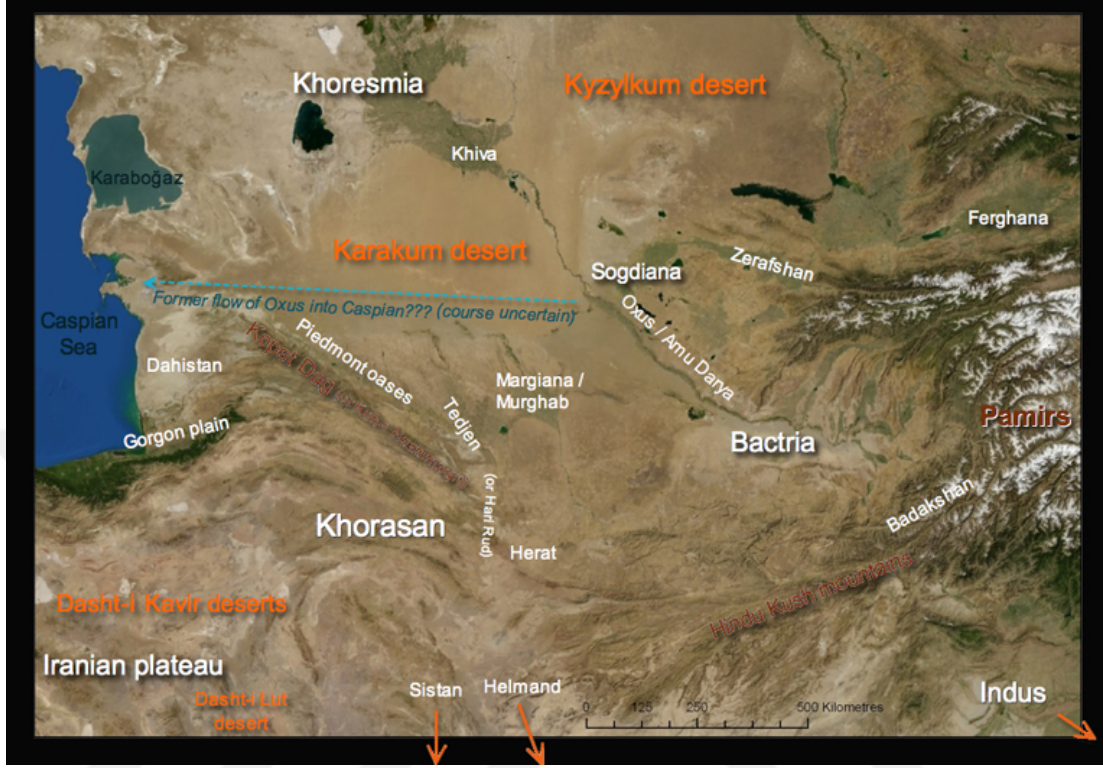
¹⁵⁷ Simpson, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵⁸ Sarianidi, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁵⁹ Edvard Rtveladze, *Civilizations, States and Cultures of Central Asia*, Özbekistan 2009, s. 207-209.

¹⁶⁰ Sarianidi, *a.g.e.*, s. 51.

Ketta'da yapılan kazılarda Margiyana'da ortaya çıkan altın ve gümüş hediyelik eşyaların aynısına rastlanmıştır.¹⁶¹(Fotoğraf-10)

Fotoğraf-10

a. Ahamenişler Dönemi

Merv'de ilk yerleşimler Ahamenişler döneminde gerçekleşmiştir. Kral Kiros Persleri birleştirerek büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. Günümüzde Merv'in bulunduğu bölgeyi de hâkimiyeti altına alan Kral Kiros, orada yeni bir yerleşim yeri olarak Erk-Kale'yi inşa ettirmiştir. Bu şehir çok kısa süre hem yönetim hem ticarete yükselmeye başlamıştır.¹⁶²Bunun üzerine şehir kerpiçten yapılan yüksek ve güçlü savunma duvarlarıyla çevrilmiştir. Büyük Darius'un döneminde şehirde birçok büyük

¹⁶¹ Rtveldze, a.g.e. s. 210.

¹⁶² Rtveldze, a.g.e., s. 114.

isyan meydana gelmiştir. Söz konusu isyanlardan İran'ın batısında bulunan yazıtlarda bahsedilirken, bölge için Margiyana ismi kullanılmıştır.¹⁶³

b. Büyük İskender Dönemi

M.Ö IV. yüzyılda Merv bölgesi Büyük İskender tarafından istila edilir. İskender, Tahmuras tarafından inşa edildiği iddia edilen Kohendiz'in hemen yanına rabatı kurarak burayı meskûn mahal haline getirmiştir.¹⁶⁴Çeşitli âlimler tarafından dile getirilen Merv'in Büyük İskender tarafından kurulduğu yönündeki iddiaların ortaya çıkmasına bu olayın sebebiyet vermiş olması muhtemeldir. Nitekim Kohendiz'in halk arasındaki ismi İskender Kale olup, Büyük İskender tarafından inşa edildiğine inanılmaktadır.¹⁶⁵M.Ö. 323 yılında İskender'in vefat etmesi üzerine imparatorluk çeşitli krallıklara bölünür. M.Ö. 322 yılında İmparatorluğun Asya kısmından sorumlu Selevkos İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girene kadar Merv (Erk-Kale) karışık bir dönem yaşar. Roma kaynaklarına göre bu sürede şehir tahrip edilmiştir.¹⁶⁶

c. Selevkos İmparatorluğu

Selevkos İmparatorluğu'nun kurucusu I. Selevkos'un oğlu I. Antiokhos Erk-Kale ile bitişik olan yeni bir şehir inşa ettirir. Aynı şekilde güçlü savunma duvarlarıyla çevrili olan yeni şehir eskisinden(Erk-Kale) daha büyüktür.¹⁶⁷Caddeleri, tiyatro binaları ve dükkânları tamamen Yunan mimarı özelliğini taşıyan bu şehir Antiokhos Margiyanası olarak isimlendirilmiştir.¹⁶⁸Yüksek savunma duvarlarıyla Erk-Kale ise söz konusu şehrin iç kalesi olarak kalır. Bir Roma tarihçisi olan Plinius (M.S. 23-79) İskender'in Margiyana'da kendi adıyla anılan (İskenderiye) bir şehir inşa ettiğini ve bu şehrin daha sonra barbarlar tarafından imha edildiğinden bahseder. Plinius'e göre

¹⁶³ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 84.

¹⁶⁴ Söylemez, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁶⁵ O'Donovan, **a.g.e.**, s. 348.

¹⁶⁶ Corbishley, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁶⁷ Simpson, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁶⁸ Salah Zaimeche, "Merv", **Foundation For Science Technology and Civilisation**, March 2005, s. 11.

Antiokhos İskenderiye'nin bulunduğu yere yeni bir şehir inşa ederek kendi adını vermiştir.¹⁶⁹

d. Part İmparatorluğu

M.Ö. 250 yılında Margiyana başkenti Nisa olan büyük Part İmparatorluğu'nun doğusundaki sınır karakolu olmuştur. Bu dönemde şehir askeri ve ticari yönden çok gelişmiştir. Margiyana'nın savunma duvarları düşman imparatorlukların saldırılarına karşı güçlendirilirken, İpek Yolu üzerinde olması sebebiyle kısa sürede bir ticaret merkezi olmuştur.¹⁷⁰Roma İmparatorluğu tarihindeki nadir yenilgilerden birini Part İmparatorluğu'na karşı almıştır. Söz konusu olay bir Çinli tarihçi tarafından I.yüzyılda şu şekilde yazılmıştır: "Marcus Grassus önderliğinde yedi lejyondan oluşan Roma ordusu Carrhae Savaşı'nda yenilmesinden sonra 10 bin Roma askeri düşmana esir düşmüştür. Bunlar Margiyana'ya tutsak olarak gönderilmiştir."¹⁷¹

e. Sâsânîler Hâkimiyeti

Akhunların yıkılması ile beraber Merv Sâsânîlerin eline geçmiş oluyordu. Sâsânîler, Partlardan kalan idari sistemi ilga ederek yeni bir yapılanmaya gittiler. Partlar döneminde tek merkezden yönetilen Horasan'ı dört merzbanlığa böldüler:

1. Merv Merzbanlığı
2. Belh ve Toharistan Merzbanlığı
3. Maveraünnehir Merzbanlığı
4. Herat, Puşeng ve Badgis Merzbanlığı¹⁷²

Merv Merzbanlığı, Merv ve çevresindeki yerleşimlerden oluşuyordu. Şehir, Mahu (Mahaveyh)¹⁷³adında bir Sâsânî valisi tarafından idare ediliyordu. Merv, gerek sahip

¹⁶⁹ Corbishley, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁷⁰ Zaimche, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁷¹ Corbishley, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁷² Söylemez, **a.g.e.**, s. 37.

olduğu stratejik konum gerekse bir bilim merkezi olarak Sâsâniler döneminde Horasan'ın en önemli şehri konumunda idi.¹⁷⁴Bölgede İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte Sâsânî şehirleri birbiri ardına Müslmanların egemenliğine girerken, Sâsânî İmparatoru Yazdigerd uzun bir kaçış serüvenine girmek zorunda kalmıştır. İslâm ordusu Kadisiye'ye yaklaşınca Medayin'de kalamayacağını anlayan Yazdigerd, oradan ayrılarak önce Hulvan'a, oradan Nihavend'e oradan da Merv'e gelir.¹⁷⁵Yazdigerd, Sâsânî tahtını bırakıp kaçarken kendisiyle birlikte hazinesini de Merv'e getirmişti. Yazdigerd'in maiyetinde getirmiş olduğu Sâsânî hazinesi göz kamaştırarak derece kıymetliydi ve Merv'in Sâsânî *merzbanı* Mahu (Mahaveyh) ile Nizak Tarhan'ın¹⁷⁶dikkatini çekmiş bulunuyordu.¹⁷⁷Nizak Tarhan ile Merv merzbanı Mahu (Mahaveyh) arasında sıkı bir dostluk bulunmaktaydı. Mahu, Merv'e yerleşen Yazdigerd'e komplo düzenleyerek onun hazinesini kendi aralarında bölüşmeyi Nizak Tarhan'a teklif eder. Bu teklifi olumlu karşılayan Nizak Tarhan yanına aldığı kalabalık bir Akhun ordusu ile beraber Merv üzerine yürür.¹⁷⁸

Akhun ordusunun üzerine geldiğini haber alan Yazdigerd yanında bulunan muhafız ordusunu Cenabiz denilen yerde savaşa durumuna soktu. Savaşın başlangıcında üstün durumda olan Yazdigerd, Merv merzbanının kendi birliklerini savaş alanından çekmesi sonucunda savaş meydanında kendisine ait az sayıdaki muhafız birliği ile yalnız kalır. Savaşı kaybedeceğini anlayan Yazdigerd hayatını kurtarmak için savaş alanını terk ederek Merv kalesine sığınır. Burada meydana gelen kargaşalar sırasında bir değirmenci tarafından öldürüldüğü rivayet edilir.¹⁷⁹

Sâsânî hâkimiyetindeki Merv hakkında verbileceğimiz diğer bilgi ise, bu dönemde Merv'de Hıristiyanlığın zirve yaptığıdır. Çünkü bölgede yapılan çeşitli kazılar neticesinde ortaya çıkan haçlı Sâsânî rozetleri Sâsânî kralının Hıristiyan inancına olan

¹⁷³ Mahaveyh, Sâsânilerde kutsal bir unvandır. Merv valisi için kutsal kabul edilen özel bir sıfatın kullanılması, Sâsânileri Merv'e verdikleri önemi göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Söylemez, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, s. 38.

¹⁷⁴ Söylemez, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷⁵ Taberi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), C. III, İstanbul 1991, s. 497.

¹⁷⁶ Akhunlar'ın devamı niteliğinde birçok Türk boyundan biri olan Türgiş Türklerinin hakanı idi.

¹⁷⁷ Ahmet Altungök, **İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi: Sasani Dönemi**, Ankara 2015, s. 208.

¹⁷⁸ Taberi, **a.g.e.**, s. 498.

¹⁷⁹ Bahriye Uçok, **İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler**, Ankara 1968, s. 2.

yakınlığını göstermesi açısından önemlidir.¹⁸⁰Diğer taraftan arkeolojik kazılarda gün yüzüne çıkan Zedüştilik, Hıristiyanlık ve Budizm'e ait bulgular Sâsânî hâkimiyetindeki Merv'de söz konusu dinlerin bir arada yaşadığını ve hoşgörü ve dini toleransın oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.¹⁸¹

¹⁸⁰ Altungök, **a.g.e.**, s. 217.

¹⁸¹ Puschnigg, **a.g.e.**, s. 25.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA MERV ŞEHİRİ

A. ARAP HÂKİMİYETİ

Ortaçağ Merv'i ile ilgili ayrıntılı bilgiler Arap tarih literatüründe ilk olarak M.S. 650-651 yılında Sâsâni krallarından III. Yazdigerd'in kendisini takip eden Arapları durdurmak üzere şehri savunma merkezi olarak kullanmak istemesiyle geçmektedir. Bu dönemde şehir sadece Erk-Kale ve Gavur-Kale'dan oluşuyordu ve adı Mahaveyh b. Mafanah b. Fayd¹⁸²olan bir *Merzban*¹⁸³ tarafından yönetiliyordu.¹⁸⁴

Merv, Türk bozkırının sınırlarına kadar uzandığı için Merzban ve süvari birlikleriyle Türkler arasında sık sık çatışmalar yaşanıyordu. Aslında bir *Magian*¹⁸⁵rahibi olan Merzban, cemaatiyle beraber kaçmakta olan III. Yazdigerd'e yardım etmeye gelmişti. Merv'de, Başpiskopos anlamına gelen *İlliya* dedikleri biri tarafından idare edilen Hıristiyan topluluğu da bulunuyordu. Ancak Arap kaynaklarında Budist veya Yahudi topluluklarının orada yaşadığına dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.¹⁸⁶Oysa bölgede Budist ve Yahudi dinine mensup unsurların da yaşadığına dair ortaya çıkarılan kanıtlar olduğundan yukarıdaki bölümlerde bahsetmiştik.

Aslında şehrin savunmasında krala yardım etmek için gelen Mahaveyh, kralın çok korkmuş ve zayıf düştüğünü görünce, durumdan istifade etmeye karar verir. Bir Rivayete göre Mahaveyh, bir Pers soylusu olan oğlu Baraz'ı Kral Yazdigerd'i içeri sokmaması için görevlendirir. Bunun üzerine Kral Yazdigerd kardeşinin oğlu Sanjan'dan yardım talep eder. Bunu duyan Mahaveyh hemen Türk hükümdarı Nizak Tarhan'la iletişime geçerek Yazdigerd'e karşı kendisine yardım etmesini ister.¹⁸⁷

¹⁸² Mahu veya Mahaveyh ile aynı kişidir.

¹⁸³ *Merzban* sınır koruması anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Ancak o dönemde askeri sınır koruma gücünün başındaki kişiye *Marzban* denirdi. Bunlar sınır bölgelerini korumakla yükümlü olduğu gibi bazen hükümdar da olabiliyorlardı. Bkz. Taberi, **a.g.e.**, s. 490.

¹⁸⁴ Le Strange, **a.g.e.**, s. 397.

¹⁸⁵ Zerdüştilik'e ait bir din adamıdır.

¹⁸⁶ Le Strange, **a.g.e.**, s. 400.

¹⁸⁷ Tan, **a.g.e.**, s. 27.

Kaçmakta olan Kral Yazdigerd ise yardım gelene kadar civardaki köylerden birinin değirmenine saklanmış ancak değirmenci tarafından kısa sürede fark edilerek öldürülür. Kral'ın cenazesi büyük annesi bir Hıristiyan olduğu için Hıristiyan cemaati tarafından götürülerek şehrin aşağı kısmında bir bahçeye defin edilmiştir.¹⁸⁸

Bu konuyla ilgili İslam kaynaklarında birbirinden farklı bilgiler söz konusudur. Ancak, şehre sığınmak üzere gelen Yazdigerd'in Sâsâni Merzbanı tarafından geri çevrilmiş olması konusu birçok kaynakta geçmektedir. Pers Merzban'ı gerektiğinde karşı koyabilmek için Türklerle ittifak eder.¹⁸⁹

Merv'in Müslümanlar tarafından fethedilmesi İslam kaynaklarında çok ilginç şekilde yalın geçmektedir. Tabari'ye göre Hatim b. el-Numan iki milyon dirhem karşılığında barış sağlamak üzere Sâsâni Merzban'la anlaşmıştır.¹⁹⁰ Belazuri'ye göre anlaşma talebi Merzban tarafından iletilmiş ve bu anlaşmaya göre Merzban iki bin cerib¹⁹¹ buğdayı haraç olarak vermeyi kabul etmiştir. Şehrin ele geçilmesi için yapılan herhangi bir savaştan bahsedilmezken, *sulhan* yani antlaşmayla şehir Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Bu da orada ikamet edenlerin ev ve diğer mülkiyetlerini ödedikleri haraç karşılığında korumalarını sağlamıştır.¹⁹² Barış yoluyla ele geçirilen şehir, herhangi bir yıkımla karşı karşıya kalmamıştır.

Ardından stratejik öneminden dolayı Horasan'ın askeri ve idari merkezi haline getirilen şehir pek çok İran şehri gibi başlangıçta Müslüman fatihlere karşı başkaldırmışsa da isyan bastırılmıştır. Ancak Horasan'ın bu karışık durumu Emevilerden Muâviye¹⁹³b. Ebu Süfyan dönemine kadar sürer. Muâviye devamlı karışıklıkların yaşandığı, bir türlü istikrara kavuşamayan Irak'ın genel valiliğine

¹⁸⁸ Georgiana Hermann, **Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities**, Londra 1996, s. 14.

¹⁸⁹ Elton, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁹⁰ Hermann, 1996, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁹¹ Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü. Cerib kelimesi "vadi" anlamında olup belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmıştır; çoğulu ecirib ve cürbândır. Mısırlı er-Reyyis'e göre bir cerib yaklaşık olarak 1366,0416 m²'ye tekabül etmektedir. Bkz. Mustafa Fayda, "Cerib", **İ A**, C. 7, s. 402.

¹⁹² Tan, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁹³ Emevî hilâfetinin kurucusu olan Ebû Abdîrrahmân Muâviye b. Ebî Süfyan 602 veya 603 yılında Mekke'de doğdu. Ebû Süfyan ile Hind bint Utbe b. Rebîa'nın oğlu, Ümmü Habîbe bint Ebû Süfyan'dan dolayı Hz. Muhammed'in kayınbiraderidir. Bkz. İrfan Aycan, "Muâviye", **İ A**, C. 30, s. 332-334.

45/665 yılında Ziyad b. Ebih'i getirdi. Ziyad, Irak'ta istikrarı sağladıktan sonra önce Hakem b. Ömer'i, ardından Rebl b. Ziyadel-Harisi'yi merkezi Merv olan Horasan valiliğine tayin etti.¹⁹⁴Bu dönemde özellikle *Kufe* ve *Basra* ordugâhlarından getirilen önemli miktardaki Arap askerinin aileleriyle birlikte şehrin etrafındaki köylere yerleştirildiği görülmektedir. Bu tarihten sonra Orta Asya'daki fetihlerde önemli rol oynayan Merv şehrini bazen Irak genel valisi bazen da bizzat halifenin tayin ettiği valiler yönetti.¹⁹⁵Horasan'daki hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra Araplar Merv'i Orta Asya'ya açılmakta bir üs olarak kullanıyorlardı. Arap fatihler havaların soğumasıyla birlikte savaşa ara verir, Merv'de toplanırlar, kışı burada geçirmekle kalmaz, yazın yeniden başlayacak olan fetihlere de burada hazırlanırlardı.¹⁹⁶Muâviye'nin ölümü üzerine şehirde başlayan karışıklıklar Halife Abdülmelik b. Mervan'ın Irak genel valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafi tarafından Horasan'a gönderilen Mühelleb b. Ebu Sufre'nin gelişine 78/697 kadar devam etti. Bu tarihten sonra şehrin hâkimiyeti üç nesil boyunca Mühellebler'in elinde kaldı. Merv'in ikinci camisi olan Mescid-i Atık'ın bu dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁷Kaynaklar bu dönemde çok az bir Arap nüfusun Merv'de bulunduğu işaret ediyor. Ancak, 671 yılında Irak hükümdarı Ziyad b. Abihi'nin *Basra* ve *Kufe*'den kalıcı olarak Horasan'a yerleşmeleri için 50 bin kişiyi göndermesiyle bölgedeki Arap nüfusu artmıştır. Bu yerleşimciler arasında Abu Barza, Abdallah b. Nadla ve Burayda b. el-Huşayb'in gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Burayda, Yazid Halife'nin döneminde (661-664) vefat etmiş ve bu gün bile görebildiğimiz Sultan-Kale'nin güneyinde bulunan türbesi, şehirde bulunan iki sahabeden biridir. 53/673 yılında Halife Ubaydullah b. Ziyad'ın vali olarak atanmasıyla Horasan Irak'tan bağımsız bir hale gelmiştir. Bundan sonraki 75 yıl boyunca Merv, Emevi Horasanı'nın başkenti olmuştur.¹⁹⁸Bu dönemde Horasan'ın sınırları batıda, Güney Tahran'a kadar,

¹⁹⁴ Üçok, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁹⁵ Tan, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁹⁶ Söylemez, **a.g.e.**, s. 45.

¹⁹⁷ Yörük, **a.g.e.**, s. 168.

¹⁹⁸ Dwivedi, **a.g.e.**, s. 55.

doğuda İslam topraklarının en uzak noktasına kadar ve kuzeyde de Harezmi'den güneydeki Sistan'ın en uzak noktasına kadar uzanıyordu.¹⁹⁹

İran'ın herhangi bir bölgesinden daha çok Arab'ın Horasan'a yerleşmesiyle birlikte, Horasan Amu Derya ötesindeki toprakları fethetmek için önemli bir askeri üs haline gelmiştir. Bu durum Horasan'ı hilafet açısından çok önemli bir idari birim haline getirirken, Merv'in siyasi önemini artırmıştır.²⁰⁰Tüm bunların sonucunda Merv aynı zamanda bir askeri üsse dönüşmüş ve savaşta kazanılan ganimetlerin katılımcılara dağıtılma geleneği Arap ve Arap olmayanların orduya katılmak için Merv'e yoğun bir şekilde gelmelerini sağlamıştır. Merv'in Horasan'ın idari merkezi olması, şehri hem sıradan yerleşimciler hem de tüccarlar açısından da cazip bir yere dönüştürmüştür.²⁰¹

Bu dönem için Merv'in küçük bir topografyasını çizecek olursak, birçok iddianın aksine gerektiğinde hapisane olarak kullanılan *Kohendiz*'in şehrin idari merkezi olduğuna dair hiç bir kanıt bulunmamaktadır.²⁰²102/720 yılında Yazid b. el-Muhelleb tarafından Horasan'a yerel görevli olarak atanan sekiz kişi işledikleri suç sebebiyle cezalandırılmaları için *Kohendiz*'e hapsedilmişlerdir. Ayrıca *Kohendiz*'in farklı zaman dilimlerinde daha çok bir hapisane olarak kullanıldığına dair pek çok örnek bulunmaktadır. Bu konudaki birçok farklı görüşlerin aksine Emevilerin dönemi sona ererken, *Kohendiz* askeri amaçlarla kullanılmamıştır. Emeviler döneminde devletin merkezi Darül-İmare idi.²⁰³Hükümdarların ikamet ettikleri Horasan'ın ilk Darül-İmaresi'nin etrafı duvarla çevrili şehrin içinde olduğuna inanılıyor. Ama İslam coğrafyasındaki uygulamalara bakarak camiye yakın bir yerde olduğunu ifade edebiliriz. Ünlü İslam coğrafyacısı İstahri'ye göre, Darül-İmare şehrin ortasında bulunan *Selcuk Camii* ile bitişik bir duvara sahip idi. Emevi döneminin sonlarına doğru halka ait işlerin görüldüğü merkez şehrin batıdaki kapısına yani Babülmedine

¹⁹⁹ Yörükan, **a.g.e.**, s. 182.

²⁰⁰ Le Strange, **a.g.e.**, s. 400.

²⁰¹ Tan, **a.g.e.**, s. 22.

²⁰² Elton, **a.g.e.**, s. 164.

²⁰³ Hermann, 1996, **a.g.e.**, s. 29.

tarafına taşınmıştı.²⁰⁴Ama İstahri'ye göre İslam bölgede yayılınca Babülmedine'de eski cami olarak da bilinen başka bir cami inşa edilmiştir. Bu konuda âlimler arasında bir görüş birliği söz konusu değildir. 128/745 yılında Babülmedine, Emevi hükümdarı Nasr b. Seyyar ile düşmanları arasında gerçekleşen çok büyük savaşa tanıklık etmiştir.²⁰⁵

Merv, Horasan'ın her bölgesinden insanları kendine çeken ihtişamlı bir yer idi. Bunlara dönemin Buhara hükümdarı Buhara Huda da dâhildir. Buhara Huda burayı ziyaret ettiğinde oturabileceği çok lüks bir saray inşa ettirmiştir. Nasr, 127/744 yılında Maveraünnehir'den gelen el-Haris b. Surac'la halk Kuşmayhan'da görüşmesini istemesine rağmen onu etkilemek için Buhara Huda'nın sarayında ağırlamıştır. Ne yazık ki kaynaklar söz konusu sarayla ilgili daha fazla bilgi içermemektedir.²⁰⁶

Nasr'ın valiliği döneminde Horasan, o zamana kadar görülmemiş bir refaha ulaşmıştır. Ancak tüm Horasan boyunca asayiş sağlamadı. Bu durumu fırsat bilen Yemenli Araplar bir dönem Horasan'ı idare etmiş olan Cüdey b. Ali Kirmani liderliğinde isyan etti.²⁰⁷Ancak Kirmani, Nasr'dan ziyade Ebu Müslimi kendisine rakip olarak görüyordu. Bu yüzden Nasr'a, birleşerek Ebu Müslim'e karşı mücadele etmeyi teklif etmiştir. Nasr, bir elçi aracılığıyla öneriyi kabul ettiğini bildirmiştir. Teklifi kabul edilen Kirmani Nasr'a katılmak için yola çıkmıştır. Nasr kendisine gelen Kirmani'yi bir yolunu bularak öldürmüştür. Bunun üzerine başta Kirmani'nin oğlu olmak üzere kendisine destek verenlerin önemli bir kısmı Ebu Müslim'in tarafına geçmişlerdir.²⁰⁸ Abbasi hanedanından İbrahim b. Muhammed tarafından Emevilere karşı mücadele verecek Horasanlılara komuta etmek üzere 747'de Horasan'a gönderilen Ebu Müslim İslamiyet ve yerli halkın inançları arasında bir uzlaşma sağlayarak *dihkanlar* ile köylüleri ve Emevi hanedanına düşman bütün unsurları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Merv'de bulunan Abbasi ailesi mensupları ve diğer muhalifler, ihtilâl

²⁰⁴ Yörükan, **a.g.e.**, s. 210.

²⁰⁵ Elton, **a.g.e.**, s. 155.

²⁰⁶ Dwivedi, **a.g.e.**, s. 37.

²⁰⁷ Yörükan, **a.g.e.**, s. 217.

²⁰⁸ Söylemez, **a.g.e.**, s. 55.

hareketinin organizasyonunda önemli bir rol oynamışlardır. Durumun ciddiyetinin farkına varan Nasr'ın muhaliflerle ilgilenmesi durumu değiştirmedir.²⁰⁹Nihayet, Ebu Müslim'in ordusuyla yaptıkları savaşta Emevi ordusu yenildi. 748 yılında Nasr Horasan'ı terk etmeye mecbur oldu ve kısa sürede Ebu Müslim bütün Horasan'ı hâkimiyet altına almayı başardı.²¹⁰

100/718-19 yılında İsfahan veya Merv'de doğduğuna inanılan Ebu Müslim'in menşei hakkında kaynaklarda kesin bilgi mevcut değildir. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars asıllı olduğuna dair de bilgi yoktur.²¹¹Kendi bastırıldığı sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim şeklinde geçmektedir. Çocukluk yıllarını, Emevî aleyhtarı siyasi ve sosyal faaliyetlerin merkezi Kufe'de geçirdiği anlaşılan Ebu Müslim, Abbâsî ihtilâlinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Abbasilerin iktidara gelmelerinin sonuçları taraftarlarından ne Arapları ne de İranlıları memnun etti. Emevi idaresine karşı kazandığı zaferlerden sonra Ebu Müslim, hem Arap, hem de İran kaynaklı hareketlere karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır.²¹²İç ve dış düşmanlara karşı savaşlardan muzaffer çıkan Ebu Müslim, kısa sürede Horasan halkı tarafından oldukça sevilmiştir.²¹³Horasan ahalisi, ona sadece merkezi idarenin temsilcisi değil aynı zamanda bir dini mürşid gözüyle bakıyordu. Ebu Müslim'e karşı gösterilen bu ilgiden rahatsız olan Abbasiler ona şüphe ile bakmaya başladılar.²¹⁴Ebu Müslim'e hilafet makamına geçmede yardımcı olan Abbasiler şimdi onu bir düşman olarak göremeye başlamışlardı.²¹⁵Nihayet, Ebu Müslim 755 yılında kandırılarak davet edildiği hilafet sarayında öldürüldü. Bunun üzerine Ebu Müslim'in taraftarları Abbasilere düşman oldular. Bu olaydan sonra İranlıların Horasan'da çıkarttıkları isyanlar ancak iki ayda bastırıldığı halde, partisi varlığını devam ettirmiştir.²¹⁶Darp ettirdiği sikkelerde adı Abdurrahman b. Müslim olarak geçen fakat kaynaklarda Ebu

²⁰⁹ Resul Şahsi, **İngilizce Neşredilmiş Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Merv Şehri ve Çevresi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 16.

²¹⁰ Tan, **a.g.e.**, s. 27.

²¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim", **İ A**, C. 10, s. 197-199.

²¹² V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Çev.: Hakkı Dursun yıldız), Ankara 1990, s. 210.

²¹³ Barthold, **a.g.e.**, s. 211.

²¹⁴ Barthold, **a.g.e.**, s. 210.

²¹⁵ Yörükan, **a.g.e.**, s. 158.

²¹⁶ Barthold, **a.g.e.**, s. 213.

Müslim Horasani ve Ebu Müslim Mervi olarak geçen Ebu Müslim'in de Horasan'ı idare ettiği merkez Merv idi. Zaten Merv Araplar tarafından fethedildikten sonra İslam'ın bu bölgedeki merkezi haline gelmiş ve Orta Asya'ya yapılan akınlarda Merv merkez olarak kullanılıyordu.²¹⁷

Ebu Müslim öldükten sonra da onun partisi olan Mübeyyiza'nın²¹⁸ faaliyetleri hiç bitmedi. Ebu Müslim'den sonra Merv'e vali olan Ebu Davut, bu partiye mensup kişilerce öldürüldü. Onun yerine gelen Abdülcabbar 759'da asilerle ittifak yaparak isyan bayrağını çekti fakat halifenin ordusuna mağlup oldu.²¹⁹

Merv'in civar yerlerinden olup önce Ebu Müslim sonra Abdülcabbar'ın maiyetinde bulunmuş olan Haşim b. Hakim'in isyanı çok daha tehlikeli idi. Gerdizi ve Narşahi'ye göre bu isyan 776 yılından önce patlak vermiştir.²²⁰Yüzünü daima yeşil bir örtüyle örtmesinden dolayı ona peçeli deniyordu. Tenasühe inandığı ifade edilen Haşim b. Hakim, Allah'ın kendi bedeninde bedenine hulul ettiğini iddia ediyordu.²²¹Bölgede yaygın olarak var olan gnostik bazı düşünce akımlarıyla bağlantılı olduğu tahmin edilen bu isyan Müseyyeb b. Züheyr tarafından bastırılmıştır.²²²Bu ve buna benzer birçok isyana ev sahipliği yapan Merv, Hz. Ömer ile başlayan ve Hz. Osman ile süren ilk fetihler esnasında değil Emeviler Devleti boyunca hatta Abbasiler döneminde bile askeri bir üs görevi devam etmiştir. 172/788 yılında burada ikamet eden Horasan valisi Ca'fer b. Muhammed el-Huzai'nin, yerine Şuayb b. Hazım'ı vekil bırakarak Kabil yönüne sefer düzenlemiş olması bu dönemde özellikle Afganistan ve çevresine yapılan askeri seferlerin bir kısmının buradan yapıldığını göstermektedir. Böylece bir taraftan Horasan ve çevresinde diğer taraftan Türkistan ve Afganistan'ın İslam topraklarına katılmasında bir askeri hareket noktası olarak adından hep söz ettirmiştir.²²³

²¹⁷ Elton, **a.g.e.**, s. 160.

²¹⁸ Arapça'da beyaz elbiseliler demektir.

²¹⁹ Elton, **a.g.e.**, s. 162.

²²⁰ Üçok, **a.g.e.**, s. 11.

²²¹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 61.

²²² Söylemez, **a.g.e.**, s. 61.

²²³ Söylemez, **a.g.e.**, s. 62.

Züheyr'den sonra gelen valiler Ebul Abbas b. Süleyman(783-787) ile Fazl b. Yahya el-Bermeki (794-795) bölgeye iyi hizmetlerde bulunurken, 796 yılında valiliğe getirilen Ali b. İsa b. Mahan kötü idaresi nedeniyle halkın nefretini kazanmıştı.²²⁴Halife Harun Reşid'in büyük oğlu ve ikinci veliaht olan Me'mun babası vefat ettiği sırada (24 Mart 809) merkezde bulunan kardeşi Emin'in halifelik makamına geçerek Me'mun'u veliahtlar listesinden çıkarması üzerine iki kardeşin arası açıldı. İki kardeş orduları arasında Mayıs 811 yılında başlayan savaş Me'mun'un ordularının üstünlüğü ile sona ermiştir ve kardeşi Emin de Eylül 813 yılında öldürülmüştür. Me'mun bu tarihten sonra Merv'de halife olarak yaşamaya devam eder.²²⁵

24 Mart 817 yılında Me'mun'un Ali er-Reza b. Musa el-Kazım'ı veliaht ilan ederek Abbasi Halifelerinin alameti olan siyah elbiseyi çıkarıp Şiilere mahsus yeşil renkte elbise giymesi Bağdat'ta duyulması üzerine Bağdat halkı ve Abbasilerin ileri gelenleri 17 Temmuz 817 yılında İbrahim b. Mehdi'yi halife ilan ettiler. Böylece biri Bağdat'ta diğeri Merv'de hüküm süre iki halife ortaya çıkmış oldu.²²⁶Bunun üzerine Me'mun Merv'den ayrılarak iki seneye yakın bir yolculuktan sonra 11 Ağustos 819 yılında Bağdat'a vardı. Halife Me'mun, kardeşi Emin'i İranlıların yardımıyla yenmişti. Bu nedenle hilafeti borçlu olduğu halkın koruyucusu sıfatıyla ülkenin doğu eyaletlerinin idaresini seleflerinden farklı olarak sürekli İranlı yöneticilere verdi. Bu valiler ileride kurulacak olan Tâhiri ve Sâmânî hanedanlarının da temellerini atacaklardır.²²⁷

İhtilalın ardından valiliğe getirilen Ebu Müslim-i Horasani ve arkasından Ebu Davut ez-Zühel imar faaliyetlerinde bulundularsa da şehri nasıl gelişmesi Me'mun zamanına (808-817)rastlar. Merv'i kendisine başşehir olarak seçen Me'mun'un Maverâünnehir istikametine açılan Müşkan kapısı yakınlarında bir saray ve askeri garnizon inşa ettirmesinden sonra şehir o yönde genişlemeye başladı.²²⁸

811 yılında başlayan hilafet mücadelesinde Tâhir, Me'mun ordusunun kumandanlığına tayin edilmişti. Me'mun'un halifeliğe geçmesinden sonra Tâhir,

²²⁴ Tan, **a.g.e.**, s. 33.

²²⁵ Yörükân, **a.g.e.**, s. 232.

²²⁶ Elton, **a.g.e.**, s. 167.

²²⁷ Barthold, **a.g.e.**, s. 224.

²²⁸ Pushnigg, **a.g.e.**, s. 136.

sırasıyla Elcezire valisi, Bağdat askeri kumandanı ve Irak Maliye memuru tayin edildi.²²⁹Tâhir'in dostu Ahmed b. Ebu Halid, o dönem Horasan valisi olan Gassan b. Abbad aleyhine Me'mun'un şüphesini çekince, 821 yılında Tâhir Horasan valiliğine getirildi.²³⁰Tâhir, hutbeden halife Me'mun'un adını çıkarmak suretiyle Bağdat hükümetine karşı isteklerini ilettikten kısa bir süre sonra 822 yılında ansızın öldü.²³¹ Halife tarafından zehirlenmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Buna rağmen oğlu Talha'nın Horasan valiliği Me'mun tarafından kabul edildi.²³²

Talha'nın halefi Ebul-Abbas Abdullah 830 yılında Horasan'a giderek tam manasıyla müstakil bir hükümdar gibi hareket etti.²³³Me'mun'un iç karışıklıkların artması üzerine Bağdat' a dönmesinin ardından Horasan Tâhir b. Hüseyin'e verildi. Merv de Tâhiri hanedanının idari merkezi oldu. Ancak daha sonra merkez Nişabur'a nakledildi. Bununla birlikte III.(IX.) yüzyıl sonlarında Tâhiri hanedanından temsilcilerin Merv'de emirlik yaptığı bilinmektedir. IV. (X .) yüzyıla gelindiğinde şehir nüfusunun üçte biri batı varoşlarında yaşıyordu; sulama kanallarının bir kısmı harap olmuş ve şehirde su sıkıntısı başlamıştı.²³⁴

Şehrin Tâhirilerin ardından Sâ mânîlerin hâkimiyetine girmesi ve başşehrin Buhara'ya taşınması üzerine eski önemini büsbütün kaybetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Merv, Sâ mânîlerden sonra kurulan Gazneli hâkimiyeti döneminde de Horasan'ın idaresinde her açıdan öne geçen Nişabur'un yanında ikinci planda kaldı.²³⁵

²²⁹ Üçok, **a.g.e.**, s. 24.

²³⁰ Tan, **a.g.e.**, s. 66.

²³¹ Barthold, **a.g.e.**, s. 225.

²³² Yörükân, **a.g.e.**, s. 241.

²³³ Tan, **a.g.e.**, s. 71.

²³⁴ Elton, **a.g.e.**, s. 155.

²³⁵ Corbishley, **a.g.e.**, s. 23.

B. TÂHİRİLERDEN SELÇUKLULARA 821-1037

Adını kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den alır. IX. yüzyılda ortaya çıkan Tâhiri Hanedanı İran kökenli olmasına rağmen pratikte Abbasilere bağlı idi. Halife Harun Reşid'in vefatından sonra, oğulları arasında çıkan hilafet mücadelesinde Tâhir büyük rol oynadı ve Me'mun'un yanında yer aldı.²³⁶Yukarıda da ifade edildiği üzere Tâhir b. Hüseyin vefatından önce, halifeye karşı bazı hoş olmayan davranışlarda bulundu. Tâhir, Halife Me'mun'un adını Cuma hutbesinden çıkardı ve kendi adına para bastırdı. Fakat bu işleri yaptığının ertesi günü yatağında ölü bulundu.²³⁷Ölümünden sonra küçük oğlu Talha, derhal Horasan'a giderek valiliği ele geçirdi. Tâhirilerin Maverâünnehir'deki hâkimiyetleri giderek artarken, Abdullah b. Tâhir dönemine (828-844) kadar Merv Tâhirilere başkentlik yapmıştır. Ancak 830 yılında bilinmeyen bir nedenle başkent Nişabur'a taşınmıştır. Böylece Merv artık siyasi bir merkez olmaktan çıkarak ikinci planda kalmıştır.²³⁸Ancak, yine de Merv sahip olduğu stratejik önem nedeniyle bölgede söz sahibi olmak isteyenler açısından önemli bir merkez olmaya devam etmiştir. Her şeye rağmen Abdullah dönemi Merv için refah ve zenginliğin arttığı bir dönem olmuştur.²³⁹Herkesin ilim öğrenmesini teşvik eden Abdullah b. Tâhir, ilim talipleri için her türlü imkânı sağladı. En fakir köylülerin çocukları bile şehirlerde ilim tahsil ettiler. Ancak Abdullah öldükten sonra yerine geçen Muhammed b. Tâhir döneminde (862-873) Tâhiriler, Saffariler sorunuyla karşı karşıya kalmıştır.²⁴⁰

Tâhirileri uğraştıran ve sonunu hazırlayan en önemli olay Saffariler Hanedanına mensup Yakub liderliğinde başlayan isyan olmuştur. Önce Tâhirilerin elindeki bazı şehirleri zapt eden Yakub sonra Muhammed b. Tâhir'in üzerine yürümeye karar verir. Nihayet, 873 yılında Muhammed'i esir ederek Tâhiriler başşehrine girdi.²⁴¹874

²³⁶ Hasan Kurt, "Tahiriler", *İ A*, C. 39, 403-404.

²³⁷ Kurt, "Merv", *a.g.m.*, s. 402.

²³⁸ Üçok, *a.g.e.*, s. 27.

²³⁹ Zaimeche, *a.g.e.*, s. 57.

²⁴⁰ Dwivedi, *a.g.e.*, s. 33.

²⁴¹ Hermann, 1996, *a.g.e.*, s. 34.

yılında Tâhirilerden Ubeydullah b. Abdullah'ın evine toplanarak halifenin Yakub aleyhindeki fermanı okundu. Halifenin ordusu tarafından kurtarılan Muhammed b. Tâhir tekrar doğu velayetlerine vali tayin edildiği halde zamanının çoğunu Bağdat'ta geçiriyordu. Yakub'un ölümünden sonra (879) yerine geçen Amr halifeye biat ederek Horasan, Fars, İsfahan, Sistan, Kirman ve Sin valisi tayin edildi.²⁴² Amr daha da ileri giderek Tâhirilerle barışmak istedi. Tâhiriler buna yanaşmayarak mücadeleye devam ettiler. Tâhirilerden Hüseyin b. Tâhir 877 yılında Merv'i zapt etti. Nisan 885 yılında Muhammed b. Tâhir tekrar Horasan valisi ilan edildi. Ancak Mutezid'in halife olmasıyla Amr nihayet Horasan'ın meşru hâkimi olarak tanındı.²⁴³

Uzun sürmeyen Tâhiri hâkimiyetinin ardından bölgede hâkimiyet kuran Sâmânî Devleti'nin etkisi daha fazla olmuştur. Tâhiriler Devleti'nin yıkılmasından sonra Horasan'ın diğer şehirler gibi sağlam bir idareden mahrum kalan Buhara'da hâkimiyetini ilan eden İsmail b. Ahmed (874) daha sonra Tâhiriler Devleti'nin yıkılmasına sebep olan ve Horasan'ı elinde tutan Amr'ı mağlup ve esir ederek Bağdat'a gönderir. Böylece Merv'deki Tâhiri hâkimiyetinin ardından Sâmânî hâkimiyeti başlar. İran kökenli olan Sâmânîler, Tâhirilerin himayesi altında Maverâünnehir'de iktidara gelmiş bir hanedandır.²⁴⁴ Samanoğlu Esed'in dört oğlunun Maverâünnehr'in çeşitli şehirlerinde Abbasi valileri olarak giriştikleri etkili faaliyetler sonucunda, bölgede Sâmânî hâkimiyetinin temelleri atılmaya başlandı. Sâmânî Devleti, Nasr b. Ahmet zamanında (875-892), Abbasî halifeliği tarafından resmen tanındıktan sonra kurulmuştur. Daha sonraki hükümdarlar zamanlarında, özellikle İsmail devrinde (892-907), devletin sınırları, kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde oldukça genişlemiş, Maverâünnehr ve Horasan hâkimiyet altına alınmış ve buralardaki küçük yöresel emirlikler Sâmânîlere tabi duruma getirilmişlerdir.²⁴⁵

²⁴² Tan, **a.g.e.**, s. 72.

²⁴³ Tan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁴⁴ Le Strange, **a.g.e.**, 405.

²⁴⁵ Sevim ve Merçil, **a.g.e.**, s. 2.

X.yüzyılda Maverâünnehir ve Horasan, merkezi Buhara olan Sâ mânî Devleti tarafından idare edilmekteydi.²⁴⁶Tâhiriler gibi Sâ mânîler de Fars soylusu olan *dihkan* ve zengin toprak sahiplerinden oluşuyordu. Kaynaklarda Sâ mânîler devrinde Merv'le ilgili pek fazla bilgiye yer verilmemiştir. Ancak, Tahiriler ve Sâ mânîlerin ülkede sağlam bir hükümet kurarak asayiş sağladıkları anlaşılmaktadır. Bu husus, Abdullah b. Tahir'in hükümeti zamanından itibaren görülür.²⁴⁷Ancak, bu dönemde Tahirileri ciddi manada uğraştıran tehlikeli isyanlar da meydana gelmiştir. Bunlardan başlıcaları, Sicistan'da Haricilerin ve Taberistan'da Şiilerin isyanları olup her ikisi de Sâ mânîler döneminde bile devam etmiştir.²⁴⁸Merv'in meşhur ve nüfuzlu kişilerinden biri olan Ahmed b. Shal eski Pers krallarının soyundan olduğunu iddia ederek Nişabur'da isyan çıkarmış ve Merv'e dönerken Sâ mânîler tarafından yakalanarak Buhara'ya götürülmüştür.²⁴⁹

Sâ mânî devri Pers soylularının altın çağı olmuştur. Bu devletin emirleri kendi soylarını kahramanı Behram Çubin'e kadar çıkararak Soğd menşeli mahalli bir hanedan olup, ailenin kurucusu, Saman-Huda adında Belh bölgesinden bir *dihkan* idi. Genellikle Horasan ve Maverâünnehir'de bulunuyorlardı ve Arapların gelişinden sonra da bu bölgelerde yaşayışlarına devam ettiler.²⁵⁰

999 yılı itibariyle Horasan, gücünün merkezi günümüz Afganistan'ında olan Gazneli Sultan Mahmut adında yeni bir hükümdarla tanışmıştır. Mahmut'un döneminde Horasan'a barış yeniden hâkim olmuştur.²⁵¹Kaynaklar bu dönemde Nişabur'un başkent olmaya devam ettiğini yazarken Merv'le ilgili pek fazla bilgiye yer

²⁴⁶ Sâ mânîlerin kökeni hakkında iki görüş vardır. İran menşeli olduklarını savunan görüşün en önemli dayanağını, Behram Çubin'e ve İranlılar'ın efsanevi hükümdarı Keyümers'e kadar uzanan soy kütükleri oluşturmaktadır. Buna karşı çıkanlar, şecerelerde Güzek, Tamgaç gibi Türk isimlerinin de geçtiğini, Behram Çubin'in İran kırsasına karşı başarısız bir isyan girişiminin ardından Göktürk hakanının yanına giderek onun kızıyla evlendiğini, kaynaklarda birbirinden farklı şekilde Sâ mânîler'in ortaya çıktığı yer adları olarak geçen Semerkant, Belh ve Eşnas şehirlerinin Akhunlar döneminden beri Türkler'in hâkimiyetinde bulunduğunu, ailenin atası Saman'ın unvanı olan "hudat" kelimesinin Farsça'da "sahip", eski Uygur Türkçesi'nde "unvan ve rütbe" anlamında kullanıldığını belirterek Türk kökenli olduklarını ileri sürerler. Bkz. Aydın Usta, "Sâ mânîler", *İ A*, C. 36, s. 64-68.

²⁴⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 229.

²⁴⁸ Barthold, *a.g.e.*, s. 230.

²⁴⁹ Tan, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵⁰ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 172-175.

²⁵¹ Erdoğan Merçil, "Gazneli Mahmud", *İ A*, C. 27, s. 362-365.

vermemiştir. Yine de bazı Arap coğrafyacılarının eserlerine bakarak bu dönemdeki Merv’le ilgili bir fikir sahibi olabiliriz.

Eserlerinde Sâ mâniler dönemindeki Merv’le ilgili bilgilere yer veren söz konusu coğrafyacıardan biri Yakubi’dir.²⁵²Yakubi *Kitabül-Büldan* adlı eserinde Merv’le ilgili şunları söyler: “Bu şehrin sakinler Pers soyluları ve Arap kabile üyelerinden oluşmaktadır. Dokumacılığın merkezi olarak bilinen şehrin su kaynağı bahar yağmurları ve nehirlerdir.” Bunun dışında eserlerinde Sâ mâniler dönemi Merv’i ile ilgili bilgilere yer veren İslam yazarları İstahari ve İbn Havkal’dır. Onların Merv hakkında yazdıklarına yukarıdaki bölümlerde ayrıntısıyla değinmiştik.

C. TÜRKLER DÖNEMİ

Horasan toprakları ve Merv şehri, Sâ mânilerin döneminde Türkler ve İranlıların yoğun olarak yaşadığı önemli bir bölge idi. Bu coğrafya üzerinde Kuşan ve Akhun Türklerinin önemli varlıkları bulunmaktaydı. Daha sonra Horasan için Göktürkler ve Sâ mâniler arasında kıyasıya bir mücadele söz konusu olmuştur. İslam fethinden sonra bu bölge Araplar tarafından iskân edilmeye başlanmıştır. Türkler bu dönemde Müslüman olmadıkları için bölgeyi terk ederek Maverâünnehir bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵³Müslüman Arapların 21/642 yılında son ordusunu Nihaven’de mağlup ederek İran topraklarının tümünü fethettikten sonra Toharistan ve Maverâünnehir bölgelerinde Türklerle sınır komşusu olmalarıyla birlikte Türk-Arap mücadelesi başlamıştır. Bu dönemde Türk-Arap mücadelesi daha çok Horasan hâkimiyeti üzerine odaklanırken, aralarında koordineli bir bütünlüğü sağlayamayan Türklerle karşı Arapların bariz bir üstünlüğü söz konusudur.²⁵⁴Ancak özellikle Hişam b. Abdülmelik’in 105-125/724-743 halife olmasıyla birlikte Araplar Türkler karşısında gerilemeye başlamıştır.²⁵⁵

²⁵² Yörükân, a.g.e., s. 252

²⁵³ Altungök, a.g.e., s. 42.

²⁵⁴ Tan, a.g.e., s. 78.

²⁵⁵ Tan, a.g.e., s. 80.

Maveraünnehir’de Arap hâkimiyetinin zayıflaması bölgede fırsat kollayan Türklerin isyan başlatmalarına sebep oldu. Zaten Türkler Abbasi hilafeti zamanından(749-1258) itibaren, bu devlette olduğu gibi öteki devletlerin ordusunda ve idari kademelerinde görev almaya başlamışlardı.²⁵⁶Bu şekilde görev alan Taş, Begtüzün, Faikül-Hassa, Horasan valiliği yapan ve Kuhistan’ı elinde bulunduran Simcüriler gibi Türk kumandan ve aileler yavaş yavaş önemli mevkilere yükselerek Sâmânî Devleti’nin kaderine hâkim olmuşlardı. Bu Türk kumandanlarından birisi de Gazne Devleti’ni kuracak olan Alptegin’dir.²⁵⁷

Horasan Ordu Kumandanı Ebu Said Bekr b. Malik’in öldürülmesinde ve yerine Ebu Mansur Muhammed b. Abdürrezak’ın tayin edilmesinde önemli rol oynayan Alptegin vezirlik görevinden ve saraydan uzaklaştırılarak Belh eyaleti vergi memurluğuna gönderilir.²⁵⁸Görevi kabul etmeyen Alptegin’i, Emir Abdülmelik Horasan Sipehsarlığına tayine mecbur kalır. Emir Abdülmelik’in ölümüyle Alptegin’in desteklediği Nasr’ın tahta oturması üzerine Alptegin’den kurtulmak isteyen hanedan mensupları ve ordu Nasr’ı indirerek Mansur b. Nuh’u tahta geçirdiler. Nihayet, Sâmânî ordusuyla Alptegin arasında başlayan savaş Nisan 962 yılında Alptegin lehine sonuçlanır.²⁵⁹12 Ocak 963 yılında da Gazne’yi ele geçiren Alptegin burada hâkimiyetini ilan ederek Gazneli Devleti’nin temelini atmış olur. 13 Eylül 963 tarihinde de ölür. Yerine geçen Ebu İshak İbrahim pek başarılı olamaz ve eski Gazne hâkimi Ebu Bekir Levik onu mağlup ederek Gazne’yi geri alır.²⁶⁰Buhara’ya kaçan İbrahim, Sâmânî emiri Mansur b. Nuh’tan yardım istemek zorunda kalır ve aldığı yardımcı kuvvetlerle geri dönerek Gazne’yi tekrar ele geçirir. Bu yardımla Sâmânîler bölgede ismen de olsa hâkimiyet kurarlar. İbrahim 12 Kasım 986’da ölür ve yerine Bilgetegin geçer.²⁶¹

²⁵⁶ Altungök, **a.g.e.**, s. 142.

²⁵⁷ Hermann, 1996, **a.g.e.**, s. 35.

²⁵⁸ Barthold, **a.g.e.**, s. 192.

²⁵⁹ Tan, **a.g.e.**, s. 80.

²⁶⁰ Erdoğan Merçil, “Gazneli Mahmud, **İ A**, C. 27, s. 364.

²⁶¹ Tan, **a.g.e.**, s. 83.

975 yılına kadar devleti yöneten Bilgetegin ölünce yerine Böritegin geçer. Başarısız bir yönetim sergileyen Böritegin görevden uzaklaştırılır ve Türk beylerinin seçimiyle Sebügtegin 20 Nisan 977 tahta çıkarılır.²⁶²Sebügtegin batıda durumunu sağlamlaştırdıktan sonra Hindistan'a akınlar başlattır ve Hindistan'daki hanedanın ordularını yenerek topraklarını genişletir. Sebügtegin bu kadar güçlü olmasına rağmen Sâmânîlere tabi idi. Ancak Sebügtegin ülkesini genişletirken Sâmânî Devleti çoktan çökmeye ve dağılmaya yüz tutmuştu.²⁶³Valiler, Türk kumandanlar sık sık isyan etmekte ve merkez onlara söz geçirememekte idi. Bu durumdaki Sâmânî Devleti'nin son dayanağı Gazneli Devleti idi. Zor durumda kalan Emir II. Nuh Sebügtegin'i yardıma çağırdı. Sebügtegin ve oğlu Mahmut'un yardımıyla tahtını koruyan II. Nuh onlara unvanlar verdi, araziler bağışladı.²⁶⁴Sebügtegin'e *Nasireddin ved-Dünya* unvanıyla Belh, Toharistan, Bamyân, Gur ve Garcistan'ın idaresini verirken, oğlu Mahmut'a ise *Seyfud-Devle* lakabıyla Horasan Sipehsarlığını verdi. Mahmut, kendi bölgesinde hâkimiyet kurmak isteyen Ebu Ali ve Faik adlı kendisi gibi Türk kumandanlarla mücadele ederken Sebügtegin Merv'de bulunuyordu. Sonunda Ali tutuklanırken, Faik de 996 yılında Karahanlılara sığınır. Sebügtegin'in ölümünden sonra kısa bir süre tahta geçen İsmail, 998 yılında Mahmut'la yaptığı savaşı kaybeder ve Gazneli Devleti'nin tahtına Sultan Mahmut geçer.²⁶⁵Sultan Mahmut kardeşi ile taht mücadelesi yaptığı sırada, Sâmânîler Horasan'ı işgal etmiş, II. Nuh'un ölümü üzerine de yerine oğlu Ebul-Haris II. Mansur (997-999) geçmişti. O, Mahmut'un ayrılmış olduğu Horasan'a kendi kumandanlarından Begtüzün'ü sipehsar tayin etti.²⁶⁶

Sultan Mahmut Gazneliler tahtına çıktıktan sonra Belh şehrine geldi, II. Mansur'a tahttaki değişikliği ve babası gibi tabi olduğu hükümdara hizmet edeceğini bildirmek ve bu sebepten eski ülkesi Horasan'daki haklarının tanınmasını sağlamak için bir adamını elçi olarak Buhara'ya gönderdi. Emir II. Mansur'un Begtüzün'ün idaresine

²⁶² Corbishley, **a.g.e.**, s. 41.

²⁶³ Adem Apak, **Emeviler Döneminde Türk-Arap İlişkileri**, Bursa, 1992, s. 7.

²⁶⁴ Apak, **a.g.e.**, s. 11.

²⁶⁵Sebahuttin Samur, "İslam Coğrafyalarına Göre Horasan'ın Yeri ve X.yüzyıldaki Durumu," **Bilimname**, C. 3, S. 9, 2005, s. 99.

²⁶⁶ Altungök, **a.g.e.**, s. 127.

verilmiş bulunan Horasan'ın idaresinin mümkün olmadığını bildirmesiyle başlayan Gazneli Sâ mânî gerginliği Mahmut'un savaş kararı almasına neden olur, Horasan sipehsaları Begtüzün'ün üzerine yürür.²⁶⁷

Begtüzün, Sultan'a karşı koyamayacağını anlayıp Nişabur'dan ayrılarak Nesa ve Baverd'e çekilir ve Buhara'dan yardım ister. Emir II. Mansur ve Semerkand valisi Faik ona yardıma gelerek Serahs yakınlarında ordugâh kurdular.²⁶⁸Bu sırada Maveraünnehir'e el atmaya çalışan Karahanlılara da fırsat vermemek için Mahmut bekleye çekildi. Begtüzün geri dönerek Nişabur'u tekrar ele geçirdi. O ve Faik, Mansur'un kendilerini Mahmut'a teslim etmesinden korkarak gözlerine mil çektiler. Onun yerine henüz çok küçük olan oğlu II. Abdülmelik b. Nuh'u tahta geçirdiler. Böylece, Faik ve Begtüzün gibi Türk kumandanları Sâ mânî iktidarının perde arkasındaki güç oldular.²⁶⁹Artık Mahmut'u savaştan alıkoyacak bir şey kalmamıştı. Mahmut, Faik ve Begtüzün'e karşı kör edilen Emir'in intikamcısı olarak harekete geçer. Mahmut da onları takip ederek Merv önünde karargâhını kurdu. Burada iki taraf arasında başlayan barış görüşmelerin sonucunda eski şartlar üzerine bir anlaşma yapılırsa da kısa bir süre sonra çıkacak olan savaş engellenemedi.²⁷⁰Mahmut ordusuna hareket emrini verir. Gazneli ordusu 16 Mayıs 999 tarihinde gerçekleşen savaşta Emir Abdülmelik, Begtüzün, Faik ve Ebul Kasım Simcuri'nin birleşik kuvvetlerini mağlup etmeyi başarır.²⁷¹Böylece Mahmut Horasan'ı ele geçirerek kardeşi Nasr'ı oraya vali tayin etti ve Bağdat'a elçisini göndererek Abbasi halifesi el-Kadir Billah (991-1031)'a galibiyetini bildirir.²⁷²Bu sırada Sâ mânîlerin zayıf durumundan yararlanan Nasr b. Ali, Maveraünnehir âlimlerini de kendi tarafına çektikten sonra herhangi bir dirençle karşılaşmadan 23 Ekim 999'da Buhara'ya girer. Daha sonra Sâ mânî Hanedanının bütün üyelerini Özkend'e gönderir. Böylece Sâ mânî Devlet'i tamamen ortadan kalkarken, Mahmut tam manasıyla bağımsız bir hükümdar sıfatı kazanır. Alptegin'in temelini 963 yılında attığı Gazneliler Devleti

²⁶⁷ Tan, **a.g.e.**, s. 48.

²⁶⁸ Apak, **a.g.e.**, s. 125.

²⁶⁹ Tan, **a.g.e.**, s. 51.

²⁷⁰ Apak, **a.g.e.**, s. 77.

²⁷¹ Erdoğan Merçil, "Gazneli Mahmud, **İ A**, C. 27, s. 363.

²⁷² Gregoratti, **a.g.e.**, s. 78.

Sultan Mahmut döneminde tam manasıyla bağımsızlığına kavuşuyor ve Merv bundan sonra yeniden Türk Devletleri hâkimiyetine giriyordu.²⁷³Sultan Mahmut bölgedeki diğer güçlü bir devlet olan Karahanlılarla da bir anlaşma yapıp kuzey cephesini de emniyete aldıktan sonra, tahta çıkarken yaptığı yemine de sadık kalarak, Hind seferlerine çıkmaya karar verir. Eylül 1000 tarihinde başlayan bu seferler Haziran 1027 tarihine (toplam 17 sefer ile Hind ülkesinde yüzyıllarca sürecek Türk hâkimiyetinin temelini atıyordu) kadar sürer.²⁷⁴Karahanlılar tarafından 999 yılında Özkend'e sürülen Sâ mânî hanedanı üyelerinden İsmail b. Nuh tutuklu olduğu yerden kaçarak atalarının devletini yeniden kurmak için teşebbüse geçer. Harezm'de kurduğu ordu ile Buhara'yı Karahanlılardan geri alır. Ancak Nasr b. Ali Buhara'yı İsmail'den geri alır ve İsmail kumandanı Balu ile kaçır. İsmail aynı zamanda Gaznelilerle de mücadeleye devam ediyordu. Önce Nişabur'a yürür, Nasr'ı 27 Şubat 1001 tarihinde yenerek Herat'a çekilmeye mecbur eder. Sultan Mahmut'un, Nasr'a yardım gönderdiğini haber alınca Gürcan'a kaçır. Bir süre sonra tekrar Horasan'a dönerek Serahs'ı ele geçirir.²⁷⁵

Horasan'da bu gelişmeler olurken Yengi-Kent bölgesinden Cend havalisine göçen (Oğuz Türkmen Beyi) Selçuk'un bu yeni yurdundaki teşebbüsleri çevrenin içtimai şartları kadar siyasi durum ve istikbali bakımından çok önemlidir.²⁷⁶Burası, Yabgu idaresinin zayıf bulunması ve İslamiyet'in yayılması dolayısıyla, onun için çok müsait bir bölge idi. Yabgu'nun Cend şehrinde hâkimiyeti sadece yılda bir kere gelen memurların vergi alması şeklinde beliriyordu.²⁷⁷Bu dönemde İslamiyet'in hızlı bir şekilde yayılması ise daha önemli bir etkeni ortaya çıkarıyordu. Doğrusu 200 binlik bir çadır halkının 960 yılında birden İslam dinine girmeleri tarihi bir dönüm noktası anlamına geliyordu. Bu ihtidanın Karahanlıların esasını teşkil eden Karluklara aidiyeti söz konusu ise de birçok olayların cereyan ettiği şüphesizdir. Nitekim Çu vadisinde bir "Türkmen meliki" ve Dokuz Oğuzlara komşu "bir Türkmen ülkesi" Müslüman olmuştu. Müslüman olan bu Türkler ve Oğuzlar artık tedricen Türkmen adını almaya

²⁷³ Corbishley, a.g.e., s. 33.

²⁷⁴ Samur, a.g.e., s. 44.

²⁷⁵ Samur, a.g.e., s. 88.

²⁷⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2008, s. 77.

²⁷⁷ Frderik Hiebert, **The Oasis and The City of Merv**, Cambridge 1994, s. 113.

başlamış ve artık bu isim İslam memleketlerine göç eden Oğuzlara ad olmuştur.²⁷⁸ Bu sırada ve bu durumda Cend'e gelen Selçuk, yeni dinin üstünlüğü ve cazibesi yanında onun bahşedeceği siyasi imkânları da çok iyi kavramış gözüküyor. Nitekim Cend'e varınca adamları ile müşavere ederek "yaşamak arzusunda bulunduğumuz bu ülkede halkın dinine(İslamiyet'e) girmezsek kimse bize katılmaz ve yalnız bir cemaat halinde kalmaya mahkûm oluruz" dediğine, hatta bu müzakere esnasında "Müslümanların nefretini çekmemek ve maksadı istihsal eylemek" tarzında fikirlerini ileri sürdüğüne dair rivayetler Selçuk'un ne kadar sağlam siyasi bir görüşe sahip bulunduğunu ve aynı zamanda az bir kavim ile göç ettiğini de ortaya çıkarır.²⁷⁹ Bu görüşmeler sonunda Harezm tarafında, daha sonra kumaşları ile meşhur ve Buhara'nın kuzeyinde bulunan Zandak şehrine adam gönderip validen kendilerine İslamiyet'i öğretecek din adamları istediler.²⁸⁰ Bu girişim Selçuklu tarihinde olduğu gibi Türk-İslam tarihinde de büyük bir dönüm noktasını teşkil eder ve Selçuk'a da Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucuları arasında birinci mevkii verir.²⁸¹

1. Selçuklu Hâkimiyeti 1037-1157

Mayıs 1038 sonlarında Serahs yörelerindeki Telhab'da Selçuklu güçleriyle Gazneliler arasında bütün bir gün süren şiddetli bir savaş sonunda Gazneli ordusu ikinci kez kesin bir yenilgi alırken, Selçuklular artık bağımsızlığa kavuşmuş bulunuyorlardı.²⁸² Ancak, Selçukluları tam manasıyla Horasan'ın hâkimi yaparak Büyük Selçuklu Devletini kurlmalarını sağlayan olay 23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan Kalesi yakınlarında gerçekleşen savaşta Gazneliler karşısında kazandıkları zafer olmuştur.²⁸³ Eski Türk geleneğine göre Tuğrul Bey "sultan" sıfatıyla Nişabur'u alarak batıya Irak tarafına gidecekti.²⁸⁴ Çağrı Bey'e merkez Merv olmak üzere Seyhun Nehriyle Gazne arasındaki bölge ve Musa İnanç Yabgu'ya ise Büst,

²⁷⁸ Apak, **a.g.e.**, s. 25.

²⁷⁹ Hiebert, **a.g.e.**, s. 117.

²⁸⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 88.

²⁸¹ Bader Gaibov, "The Northern Periphery of the Merv Oasis from the Achaemenid Period to the Mongol Conquest," **Silk Road Art and Archaeology**, S. 3, 1993, s. 63.

²⁸² Farük Sümer, "Tuğrul Bey", **İ A**, C. 41, s. 344-346.

²⁸³ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 43.

²⁸⁴ Merçil, **a.g.e.**, s. 16.

Herat ve Sistan havalisi verildi.²⁸⁵Merv şehrinde Çağrı Bey adına Melikül-Mülk (Melikler Meliki) unvanıyla hutbe okutuldu.²⁸⁶Çağrı Bey döneminde şehrin fiziki yapısında hızlı değişimler yaşanmıştır. Selçuklulardan çok önce Sultan-Kale'ye kayan şehrin etrafına surların inşası bu dönemde başlamıştır. Aynı şekilde şehrin merkez bölgesinde bazı binalar inşa edilmiştir.²⁸⁷Çağrı Bey Merv'i çok seviyordu. Bu yüzden vefat ettiğinde buraya defnedilmek istiyordu. Nitekim vasiyeti gereği Serahs'ta vefat etmiş olmasına rağmen naaşı taşınıp buraya defnedilmiştir.²⁸⁸Hatta bazı kaynaklara göre Tuğrul Bey'i Rey'de vefat etmesine rağmen vasiyeti gereği naaşı Merv'e getirilerek kardeşi Çağrı Bey'in yanına defnedilmiştir.

Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla tekrar başkent olan Merv ikinci ihtişamlı dönemine girmiştir. Bu dönemde Selçukluların kuzeydoğu sınırı Amu Derya olurken, Buhara ve Semerkand'da Karahanlılar ve Karakum Çölü'nün karşı tarafında ise Harezmi Devleti bulunuyordu. Bu sıralarda şehrin tarihiyle ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. El-Bandari, İbn El-Ravandi ve İbnül-Esir gibi Selçuklu Saltanatı'nın önemli vakanüvisleri daha çok hükümdarların faaliyetlerine odaklanırlarken, şehrin genel yapısıyla ilgili çok ayrıntılı bilgilere yer vermemişlerdir. Ayrıca, şehrin coğrafi yapısıyla ilgili de ilk elden verilerin oldukça kısıtlıdır. Bu yüzden bu ikinci büyük evrede şehrin coğrafi ve idari yapısı hakkında çok ayrıntılar bilgiler içeren kaynak sayısı çok azdır.²⁸⁹

Selçukluların kökeni Oğuz Türklerinin bir kolu olan Kınık boyundan geliyordu.²⁹⁰ Köçer konar(Göçer Konar) bir hayat sürdüren bu kabile üyelerinin XI. yüzyılda Müslüman oldukları ifade edilmektedir. Bu nedenle bunlar çoğunluğu İranlılardan oluşan yerleşik Merv ve vahanın diğer yerleşimcilerinden farklı bir hayat tarzına ve dile sahiplerdi.²⁹¹İki kardeş Çağrı Bey ve Tuğrul Bey liderliğindeki on bin kişiden oluşan Selçuklular 1035 yılından Harezmsah tarafından Aral Gölü'nün doğusuna

²⁸⁵ Sevim ve Merçil, **a.g.e.**, s. 24.

²⁸⁶ Sevim ve Merçil, **a.g.e.**, s. 25.

²⁸⁷ Söylemez, **a.g.e.**, s. 64.

²⁸⁸ Söylemez, **a.g.e.**, s. 65.

²⁸⁹ Gaibov, **a.g.e.**, s. 67.

²⁹⁰ Turan, **a.g.e.**, s. 55.

²⁹¹ O'Donovan, **a.g.e.**, s. 188.

göçe zorlanmışlardır. Yerlerinden edinerek çok zor duruma düşen Selçuklular Gazneli Sultan Mesut'tan barınma ve korunma talebinde bulunurlar.²⁹²Sultan'ın Horasan'daki yönetim zafiyetini kısa sürede fark eden Selçuklular, Merv'in ileri gelenleriyle anlaşarak şehri ele geçirir. Kimsenin malına ve canına her hangi bir zarar gelmeyeceği konusunda teminat veren Çağrı Bey, kısa süre sonra Gazneli Devleti'nin başkenti Nişabur'u da hâkimiyeti altına alır. 1040 yılında yorgun Gazneli ordusu ile Selçuklular arasında Nerv ve Serahs yolu üzerinde bulunan Dandanakan'da gerçekleşen savaşı kazanan Selçuklular, bölgedeki hâkimiyetlerini tamamen pekiştirmiş olurlar.²⁹³Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların gücü iki kardeş arasında bölünür. Merv, Dandanakan Savaşı'nın 431/1040 ardından yapılan kurultayın kararıyla Doğu Horasan'ın hâkimiyetini eline alan Çağrı Bey'in idare merkezi oldu.

Çağrı Bey ve oğlu Alparslan burada kendi adlarına sikke bastırdılar. Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesiyle birlikte 455/1063 şehir Horasan'ın idaresiyle görevlendirilen Selçuklu şehzadelerinin merkezi haline geldi. Melikşah zamanında surları yenilenen Merv Sultan Muhammed Tapar döneminde Doğu'ya tayin edilen Melik Sencer'in siyasi ve idari merkezi oldu.²⁹⁴

Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı fethederek halife tarafından kendisine sultan unvanı kazandıracığı batı seferine çıkar. Kardeşi Çağrı Bey ise 1060 yılında ölünceye kadar *Darül Mülk* dediği başkent Merv'de kalarak saltanatı oradan yönetir. 1063 yılında Tuğrul Bey'in de ölmesiyle Çağrı Bey'in oğlu olan Alp Arslan Nizam el-Mülk'ün da yardımıyla Akdeniz'den Amu Derya'sına kadar uzanan Selçuklu Saltanatı'nın tek hâkimi olur.²⁹⁵Bu dönemde Merv'le birlikte Rey, İsfahan ve Bağdat gibi şehirler de Sultan'ın ikameti ettiği yerler olur. Ancak Alp Arslan'ın 1065 yılında Harezm'e seferini Merv'den yönetmek üzere şehre tekrar geldiği görülür.

²⁹² Turan, **a.g.e.**, s. 95.

²⁹³ Tan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁹⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 112.

²⁹⁵ Gaibov, **a.g.e.**, s. 82.

Sultan Alp Arslan saltanatı boyunca Malazgirt dâhil pek çok savaşa katılmış olması nedeniyle çoğu zaman hareket halinde olmuş ve Merv’de uzun süre kalmamıştır. Ancak, 1072 yılında Karahanlılara karşı düzenlenen bir seferi yönetmek üzere bulunduğu Horasan’da bir suikasta kurban giden Alp Arslan’ın cesedi Merv’de gömülüdür.²⁹⁶ Alp Arslan’ın ölümü sarsıntıya meydan vermemek için bir müddet halktan gizli tutulmuş, haber duyulunca bütün İslam dünyası yasa girmiştir. Hatta Hakim Senai’ye ait bir kasidenin:

“Göklere yükselen Alp Arslan’ın başını gördüm.

Merv’e gel, onun toprak olmuş vücuduna bak:

ne ay gibi parlak yüzü, ne altında at ve ne elinde dizgin kalmıştır.”

kıtası tarihi kaynaklarda tekrarlanmıştır.²⁹⁷ Alp Arslan 1066 yılında oğlu Melikşah’ı veliaht olarak belirlerken diğer oğullarına da yurtlar verir ve Merv’in yönetiminden en küçük oğlu Arslanşah sorumlu olur. Merv’de Arslanşah adına bastırılan sikkelerden onun bu şehirdeki hâkimiyetinin en azından 1081-1082 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁹⁸ Arslanşah dönemindeki Merv’le ilgili çok fazla bilgi bulunmazken, şehre yüksek duvarlar inşa etmekle ünlenen Melikşah’dır. Bu duvarlar muhtemelen yeni şehri çevreleyen ilk duvarlardır. Selçuklular genellikle yüksek duvarlar ile Akça Kale, Daya Hatun ve Rabati Melik gibi korunaklı kervan saraylar inşa ettirmişler. Merv’e önem veren Selçuklu hükümdarlarından biri olan Melikşah, özellikle şehrin güvenliğine yoğunlaşmış ve Gavur-Kale’nin tabatı olarak gelişen bölgenin etrafına daha önce başlanan surları tamamlamıştır.²⁹⁹ Harezmi ve Maverünnehir gibi komşu ülkelerden gelecek saldırı ve baskınlara şehri savunmak amacıyla yüksek duvarlar yaptırmıştır.³⁰⁰

Sultanların ölümü her zaman Selçuklu İmparatorluğu’nda bir krize neden olmuştur. Bir taraftan Berkyaruk Bağdat’a giderek kendisini sultan ilan ettirmeye çalışırken,

²⁹⁶ Turan, **a.g.e.**, s. 193.

²⁹⁷ Turan, **a.g.e.**, s. 194.

²⁹⁸ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 65.

²⁹⁹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 66.

³⁰⁰ Gaibov, **a.g.e.**, s. 98.

diğer taraftan Arslan Argun Doğu'ya giderek kendisinin Horasan'ın hâkimi ilan eder.³⁰¹Bu arada Merv valisi Arslan Argun'u Merv'e davet ederek şehri ona teslim eder. Arslan Argun Horasan'ın büyük bölümünü ele geçirince kendi durumunu meşrulaştırmak adına Berkyaruk'a bir mektup yazarak büyük babası Çağrı Bey'in Merv'deki pozisyonunu üstlenmek istediğini söyler. Farklı bölgelerde çıkan isyanları bastırmakla meşgul olan yeni sultan Berkyaruk, Arslan Argun'un durumunu şimdilik görmezden gelir. Ama daha sonra 1095 yılında amcası Böri-Bars'ı onu yerinden etmesi için Merv'e gönderir. Başlarda Böri-Bars Sultan başarılı olur ve Sultan Argun Belh'e kaçmaya mecbur kalır.³⁰²Ama kısa sürede tekrar toparlanan Arslan Argun Merv'i yeniden kuşatır. Bir kaç günlük kuşatmadan sonra şehri tekrar ele geçiren Arslan Argun, tahribatlar yaparak, şehre büyük zarar verir. Ordusu bozguna uğrayan Böri-Bars ise savaşta yakalanarak Tirmiz'e götürülür ve orada boğularak öldürülür.³⁰³ Çok çetin bir mücadele sonunda bölgeyi ele geçiren Arslan Argun, muhtemelen kendisine karşı girişilecek herhangi bir başkaldırıya olanak sağlayacakları düşüncesiyle bölgede bir terör dehşeti başlatarak, tüm Merv ve Sebzevar'ın duvarlarını yıkar, Kohendiz, Şaristan ve Serahs'ın kalelerini tahrip eder. Onun bu zulmü kendi sonunu hazırlar ve 1097 yılında bir uşağı tarafından bıçaklanarak öldürülür. Bu sırada Berkyaruk Horasan'da hâkimiyetini yeniden tesis etmek için başında kardeşi Sultan Sencer'in bulunduğu bir ordu gönderir.³⁰⁴Damgan'a geldiğinde Arslan Argun'un suikast haberini alan Sultan Sencer, Berkyaruk'un kendisine katılması için beklemeye başlar. Berkyaruk'un da gelmesiyle 1097 yılında herhangi bir dirençle karşılaşmadan şehre birlikte girerler. Yaklaşık 15 bin süvariden oluşan Arslan Argun'un ordusu yeni Sultan'a katılırken, 7 yaşındaki öksüz oğlu ise Sultan'ın annesi tarafından yetiştirilmek üzere saraya gönderilir.³⁰⁵

Böylece Sultan Sencer ve Merv arasındaki bağlantı da başlamış olur. Sultan Sencer, melik unvanıyla Horasan'ı yönetmekle görevlendiriliğinde henüz 12 yaşında

³⁰¹ Sevim ve Merçil, **a.g.e.**, s. 85.

³⁰² Merçil, **a.g.e.**, s. 172.

³⁰³ Turan, **a.g.e.**, 214.

³⁰⁴ Tan, **a.g.e.**, s. 56.

³⁰⁵ Turan, **a.g.e.**, s. 210.

bulunuyordu. Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine (511/1118), daha önce veliaht ilan edilmiş olan Mahmud sultan ilan edildi. Ancak Melik Sencer, Sâve'de meydana gelen savaşta (11 Ağustos 1119) yeğeni Mahmud'u yenilgiye uğratarak, Büyük Selçuklu Sultanı oldu.³⁰⁶Ebu Müslim'i bir kenara bırakırsak Merv'le bu kadar özdeşleşen bir şahıs şehrin tarihinde bulunmamaktadır. Ufak kesintiler dışında yaklaşık 60 yıllık hükümdarlığı süresince Merv'de kalan Sultan Sencer, Selçuklu padişahları arasında en çok hüküm sürmüş bir padişah olup Selçuklu imparatorluğu ve kudretinin son mümessilidir.³⁰⁷Mayıs 1157'de 73 yaşında vefat eden Sultan Sencer, kendi yaptırdığı bir sanat şaheseri olan meşhur Sultan Sencer Türbesi'ne gömülür.³⁰⁸Sultan Sencer dönemi Merv için imar faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı zaman olmuştur. Bununla birlikte bu dönemde ilkin Arslan Argun ve daha sonra Atsız'ın saldırısına hedef olan Merv, büyük yıkım ve tahribata maruz kalmıştır.(Fotoğraf-11)

Fotoğraf-11³⁰⁹

³⁰⁶ Ali İpek, "Sultan Sencer'in Tasavvufa Olan İlgisi", *Harakani Dergisi*, S. 1, 2014, s. 123.

³⁰⁷ Turan, *a.g.e.*, s.234.

³⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1972, s. 84.

³⁰⁹ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

Sultan Sencer (1118-1157) uzun iktidarı süresince burayı geliştirmek için büyük çaba harcadı. Surların dışında kalan varoş, çevresine yeni surlar yapılmak suretiyle şehre dâhil edildi. Böylece yeni Merv (Sultan-Kale) ortaya çıktı.³¹⁰

Sultan Sencer zamanında her açıdan en parlak dönemini yaşayan Merv çok sayıda medrese ve kütüphanesiyle bir ilim merkezi haline geldi. Onun uzun süren hükümdarlığı boyunca bölgede pek çok muhteşem yapılar inşa edilmiştir. Nişabur gibi bölgedeki diğer şehirler zaman zaman iktisadi yönden daha başarılı olmuş olsalar bile, Merv pek çok İslam tarihçisi tarafından siyasi başkent olması sebebiyle her zaman Horasan'ın en önemli şehri olarak ifade edilmiştir.³¹¹

Sultan Sencer fırsat buldukça Maverünnehir'e doğru ilerlemek isterken, Merv Emevilerin döneminde olduğu gibi yeniden Kuzey ve Güney topraklarına yapılan seferler için bir üs haline gelmiştir.³¹²Zamanla bu durum şehri olumsuz etkilemiştir. Sultan Sencer 1138 yılında Harezmi'yi işgal ederek Harezmsah'ın oğlunu idam ettirir. Yeni fethettiği Harezmi'yi savunmakta zorlanan Sultan, 1141 yılında Karahanlılar tarafından yenilgiye uğrattır. Aynı yılın 19 Kasım'ında Merv yağma edildi.³¹³Bu durumu fırsat bilen Harezmsah 1141 yılında intikam almak için ani bir baskınla Merv'i yağmalayarak Sultan'ın hazinesini ve pek çok din adamını zorla götürür.³¹⁴Kısa sürede tekrar toparlanan Sultan Sencer, 1148 yılında Harezmi'yi tekrar işgal ederek hazinesini de geri alır.³¹⁵

Sultan Sencer 1153'te Oğuzlara yenilerek esir düşünceye kadar on bir yıl daha burada oturdu. Belh sınırları içerisinde olup, tam olarak yeri bilinmeyen bir gölgede yapılan savaşta Oğuzlara yenilen Sultan Sencer önce Belh'e oradan Merv'e gittiyse de esir düşmekten kurtulamadı.³¹⁶Esaretin başlarında Oğuzlar tarafından saygıyla karşılanıp kendisine bir sultan gibi davranılan Sultan Sencer, Oğuz liderlerinden

³¹⁰ Gaibov, **a.g.e.**, s. 101.

³¹¹ Hermann, **a.g.e.**, s. 64.

³¹² Gaibov, **a.g.e.**, s. 111.

³¹³ Barthold, **a.g.e.**, s. 351.

³¹⁴ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 79-80.

³¹⁵ Tan, **a.g.e.**, s. 85.

³¹⁶ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 83.

Bahtiyar'ın, Merv'in kendisine iktâ edilmesi yönündeki talebine "Burası Başkenttir, hiç kimseye iktâ edilmesi caiz değildir" şeklindeki olumsuz cevap vermesi üzerine tahtan indirilmişti.³¹⁷O andan itibaren emirler ve hükümdarların hazineleriyle dolup taşan Merv'i yağmalamaya başladılar. Oğuzlar yağmanın ilk gününde altın, gümüş ve ipekten üretilmiş her türlü şeyi, ikinci gününde pirinç, tunç, demir eşyaları ve üçüncü gününde ise yatak, kapı pencere gibi nispeten ağır şeyleri yağmalamışlardır. Sadece yağma ile kalınmamış, halkın çoğu da sistemli bir biçimde işkenceye tabi tutulmuştur.³¹⁸

Oğuz istilası döneminde Merv Horasan'ın diğer belli başlı şehirleri gibi yağmalanarak yakılıp yıkıldı.³¹⁹Murgab Nehri üzerindeki su seddinin tahribi büyük kuraklık yaşanmasına ve halkın bölgeyi terk etmesine yol açtı. Şehir bu tarihten sonra eski şaşaalı günlerine bir daha geri dönemedi. Mehmet Altay Köymen'e göre, Oğuzların bu isyanının en önemli sonucu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun fiilen çökmesidir.³²⁰1172-1173 yıllarında Merv Oğuz beylerinden Dinar'ın hâkimiyetinde bulunmakta idi.³²¹Bu tarihlerde Horasan'a bitişik iki ülkede iki devlet yükselmeye başlar. Biri Herat ile Gazne arasındaki dağlık Gur Devleti, diğeri de Harezm ülkesinde Harezm-Şahlar devleti. Oğuzların ardından, önce Harizm Şah Alâeddin Tekiş'e isyan eden kardeşi Sultan Şah'ın ve daha sonra kısa bir süre için Gurlular'ın ve tekrar Harizm Şahlar'ın hâkimiyetine giren Merv, Moğol istilâsı sırasında Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'un yağma ve tahribatına maruz kalmıştır.³²²

D. MOĞOLLAR DÖNEMİNDE MERV

1172 yılında Harezmşah İlarıslan'ın ölümü üzerine yerine geçen Sultan Şah ağabeyi Tekeş tarafından tahttan uzaklaştırılsa da yanındaki kuvvetlerle birlikte Oğuzların

³¹⁷ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 84.

³¹⁸ Piyadeoğlu, **a.g.e.**, s. 84.

³¹⁹ Turan, **a.g.e.**, s. 175.

³²⁰ M. Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", **A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1947, C. 5, s. 563-617.

³²¹ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev.: Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s. 188.

³²² Osman Özgüdenli, "Merv", **İ A**, c. 29, s. 221-223.

hâkimiyetindeki Merv'i ele geçirir. Kısa sürede Serahs ve Abiverdi de ellerinden çıkan Oğuzların Horasan hâkimiyetleri sona erer. Fakat Sultan Şah'ın Merv ve Serahs'daki hâkimiyeti uzun sürmez. Harezmsah Tekeş Sultan Şah'ı bertaraf ederek bütün Horasan'a hâkim olur.³²³Merv vilayeti de 1193 yılında Nişabur valisi veliaht Nasirüd-din Melikşah'a verilir. Bu arada Doğu'da yaşanan bir gelişme ileride yaşanacak pek çok olaylara nedeniyle bu coğrafyayı yakından ilgilendiriyordu. Cengiz Han Moğolistan ve civarındaki dağınık kabileleri itaat altına alıp 1211 yılında Doğu'ya doğru yürümüştü.³²⁴Bu sıralarda Müslümanların en büyük hamisi konumunda bulunan Sultan Muhammed anlaşılması güç bir tavırla halife ile mücadeleye girerek Müslümanların dini hislerini rencide ederken, Doğu'dan gelen Cengiz Han Müslümanların baş düşmanını Güçlük'ü ortadan kaldırmak için verdiği mücadele sebebiyle yükseliyordu. 1218 yılında gerçekleşen Otrar katliamı nedeniyle Sultan Muhammed'le arası iyice bozulan Cengiz Han, topladığı en büyük ordusuyla Batı'ya doğru yürür.³²⁵

25 Şubat 1221 tarihinde Cengiz Han'ın oğlu Tuluy Merv'i işgal ederek şehri yağmalar ve 400 sanatkâr hariç bütün halkı kılıçtan geçirir. Şehrin önce Tuluy'a teslim olduğu, ardından Tuluy'un şehirden uzaklaşmasıyla birlikte çıkan isyan üzerine söz konusu yağma ve yıkımın yapıldığı ifade edilmektedir.³²⁶Bu katliamda katledilen insan sayısı konusundaki görüşler muhtelif olmakla birlikte 50 bin ile 250 bin arasında bir rakam ifade edilmektedir. Ancak, bir Selçuklu tarihçisi olan İbnü'l-Esir'e göre ise Moğollar Merv'i istila etmeye geldiklerinde Arap ve Türklerden oluşan 200 bin kişilik bir orduyla karşılaşmışlardır. Şiddetli bir çarpışma sonrasında galip gelen Moğol ordusu şehri kuşatmıştır. Kuşatmanın on beşinci gününde Moğollar şehri savunan emire bir elçi göndererek teslim olmaları durumunda onları bağışlayacağını sözünü verir. Ancak, teslim olduklarından sonra şehir halkı çoluk-çocuk demeden büyük bir katliama maruz kalmış ve şehir de yakıp yıkılmıştır.³²⁷

³²³ http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

³²⁴ Grousset, **a.g.e.**, s. 277.

³²⁵ Gaibov, **a.g.e.**, s. 70.

³²⁶ Şahsi, **a.g.e.**, s. 18.

³²⁷ İbnü'l Esir, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, (Çev.: Murat Temelli), İstanbul 2016, s. 532.

1221 yılının ikinci yarısında Harezmsah Celaleddin'in Moğollarla mücadelesinde bazı zaferler kazanması üzerine Horasan'ın bazı şehirlerinde, özellikle Merv ile Herat'ta isyanlar çıktı. Merv'deki isyan Kasım ortasında patlak verdi. Moğollar ancak 1222 yılının yaz sonunda bu isyanı bastırabildi.³²⁸ Moğolların işgal sırasında çok büyük tahribata maruz kalan şehir, Moğollar gittikten sonra yeniden imar edilir.³²⁹ Bir emirin oğlu olan Arslan adında birisi idareyi ele aldı ve altı ay hüküm sürdü. Nesevi'ye göre adı Taceddin Ömer b. Mesud idi. Cuveyni'ye göre Pencdih ve Talkan'daki Moğolların eşyasını yağmalamak için bir sefer yaptı; aynı zamanda Nesa'yı kuşattı. Burada çıkan kargaşada Taceddin öldürüldü. Tamamen savunmasız kalan Merv şehri bir kez daha büyük bir yağmaya ve yıkıma maruz kaldı.³³⁰ Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra Han seçilen Ögedey zamanında Horasan'ın valiliği Cintimur'a verilir. Cintimur'un 1235 yılında ölümüyle Körgöz Horasan valiliğine getirilir. Ögedey'in ölümünden sonra yerine geçen Güyük vali Körgöz'ün yerine Argun'u 1244 yılında Horasan valisi olarak atar. Argun, 1250 yılında şehrin güneyindeki Razikabad köyünde bazı binalar inşa etti.³³¹ Bundan sonra Horasan bölgesindeki güç mücadeleleri Çağatay Devleti'nin başına geçerek, Timur İmparatorluğu'nu kuran Timur dönemine kadar sürer.³³² Artık Merv o eski ihtişamlı günlerinden uzak, bu devletler veya hanedanlıkların arasındaki çatışmalar ve aynı zamanda halkın bu devletlere karşı sıkça isyanların görüldüğü bir şehir olmuştu.

E. TİMURLU HÂKİMİYETİ

Moğol istilası sonrasındaki Merv hakkında tarihi belgeler çok az bilgiler içermektedir. Çünkü Moğol istilası neticesinde büyük tahribata uğrayan şehir stratejik önemini de kaybetmiştir. Bu dönemde Merv özellikle İlhanlı şehzadelerinin avlanmak için sıkça vakit geçirdikleri yer olmuştur.³³³ Ayrıca yumuşak ikliminden dolayı kışın zaman

³²⁸ Barthold, **a.g.e.**, s. 472.

³²⁹ Grousset, **a.g.e.**, s. 291.

³³⁰ Barthold, **a.g.e.**, s. 474.

³³¹ Aka, **a.g.e.**, s. 180.

³³² Alan, **a.g.e.**, s. 125.

³³³ Grousset, **a.g.e.**, s. 303.

geçirmek için tercih edilen bir yer olarak da değerlendirilmiştir. Bir İlhanlı hükümdarı olan Argun Aka 1243 yılında bölgeye gelerek İlhanlıların birinci hükümdarı Hülagu'nun sağ kolu olarak ölene kadar göreve devam etmiştir. Bu dönemde Merv'de yapılan her hangi bir yeniden yapılanmadan söz edilmiyor.³³⁴

Merv'in etrafında bulunan otlaklar bir başka İlhanlı şehzadesi olan Gazan tarafından 1295 yılında hükümdar olmadan önce kullanılıyordu. Gazan, Merv'de bulunan Sultan Sencer'in türbesinden o kadar etkilenmiş ki aynısını kendi başkenti Tebriz'de yapmaya çalışmıştır. Moğol öncesi döneminin aksine XIV. yüzyıl Merv'i hakkında çok az coğrafi bilgi mevcuttur.³³⁵Sadece zor geçen 1366-1368 yılları arasında eski müttefiki Emir Hüseyin'e karşı güç yığını yaparken Timur'un Merv vahasını sığınak olarak kullandığından bahsedilmektedir. Daha sonra, 9 Nisan 1370 tarihinde, Çağatay Devleti tahtına oturan Timur'un hâkimiyeti büyük bir coğrafyaya yayılır ki Merv de, Horasan'ın ele geçirilmesiyle 1381 yılında Timur'un hâkimiyeti altına girer.³³⁶Bu tarihten sonra Merv yeniden imar edilerek hayata döndürülür. Şahruh'un XV. yüzyılın başında iktidarı ele geçirmesinden itibaren Merv'in az da olsa tekrar gelişmeye başladığı görülür.³³⁷Timur'un 1405'te vefat etmesinin ardından güç tek hayatta kalan çocuğu olan Şaruh'a geçmiştir. Şahruh 1447 yılında vefat edene kadar Horasan'da hüküm sürmüştür. Herat'ı başkent olarak seçen Şahruh Merv'i de yeniden imar etmek için büyük çaba göstermiştir. Moğol sonrası Horasan'da ekilen alanı genişletmek için yeni sulama kanalları inşa ederek ölü toprakları geri kazanmak gerekiyordu. Bu nedenle Timurlular döneminde, sulama kanalları ve baraj inşaatına önem verilerek tarımsal üretimi artırmak için bir çalışma başlatıldı.³³⁸Bu çerçevede Sultan Şahruh'un emriyle Murgab Nehri'ndeki baraj (Sultanabad olarak bilinir) bir aylık bir sürede yeniden imar edilerek bir kez daha vahaya su getirilmiştir.³³⁹Ancak, Sultan-Kale bölgesine yetecek kadar su olmadığı için Şahruh, Abdullahan-Kale olarak

³³⁴ Gaibov, **a.g.e.**, s. 35.

³³⁵ Alan, **a.g.e.**, s. 177.

³³⁶ Alan, **a.g.e.**, s. 181.

³³⁷ Alan, **a.g.e.**, 179.

³³⁸ Tuba Kalkan, "Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi", **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 31, 2015, s. 533.

³³⁹ Kalkan, **a.g.e.**, s. 526.

bilinen yeni bir şehir inşa etmiştir.³⁴⁰Söz konusu şehir XV. yüzyıl boyunca Timurlu hanedanına ait birçok küçük mirzaya başkentlik yapmıştır. Maalesef günümüzde Şehrisebz'da çok küçük bir kalıntısı kalan saray dışında Timurlulara ait ayakta kalan mimarı yapı bulunmamaktadır.³⁴¹

Daha sonra Merv hakkında ancak büyük Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara ile bağlantılı olarak az çok bilgilere rastlıyoruz. Baykara'nın 1454'te Merv'e geldiği ve şehrin emiri Mirza Sultan Sencer'in kızı Bik Sultan Begim'le evlendiği ifade edilmektedir. Daha sonra Baykara ile Sencer'in arası bozulması üzerine Baykara, kayın pederi Sultan Sencer'in olmadığı bir anda müttefikleriyle birlikte şehri zapt etmiştir. Sonraki gün Baykara ava çıktığında Sultan Sencer'in taraftarları şehri zapt ederek kapıları kapatmışlardır.³⁴²Bunun üzerine Baykara ile Sultan Sencer'in taraftarları arasında şiddetli çarpışma yaşanırken, Baykara'nın askerleri şehri savunanları ok yağmuruna tutarak uzaklaştırmak istemiştir.³⁴³Sultan Sencer'in şehre dönmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalan Baykara kışı Hive ile Merv arasındaki çölde geçirmek zorunda kalmıştır. Şehri zapt etmeye muvaffak olamayan Baykara civardaki otlak bölgelere çekilmek zorunda kalmıştır. Nihayet, Baykara 1470 yılında Herat hükümdarı olarak gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu sırada üç mirza yani prensin Merv'e gelerek şehir sakinlerini rahatsız ettiklerini duyan Baykara Merv'i ele geçirmek için yola koyulmuştur.³⁴⁴

1471 yılında Merv'i hâkimiyeti altına alan Baykara kışı burada geçirmiştir. 1498 yılında Merv'in hâkimiyeti daha sonra babası Hüseyin Baykara'ya karşı ayaklanacak olan oğlu Ebul-Muhsin'e geçer. Bu güç mücadelesinde baba ile oğul arasında aylarca süren şiddetli çarpışmaların sonucunda bir anlaşmayla Merv belirli bir haraç karşılığında Ebul-Muhsin'e bırakılmıştır.³⁴⁵Nihayet, 1506 yılında Hüseyin Baykara'nın vefatı sonrasında Timurluların Horasan'daki hâkimiyetleri sona erme noktasına gelir.

³⁴⁰ İsmail Aka, **Mirza Şaruh ve Zamanı(1405-1447)**, Ankara 1994, s. 198.

³⁴¹ Sevim ve Merçil, **a.g.e.**, s. 66.

³⁴² Alan, **a.g.e.**, s. 182.

³⁴³ Gaibov, **a.g.e.**, s. 65.

³⁴⁴ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

³⁴⁵ Alan, **a.g.e.**, s. 198.

Bölgede yeni güç odakları ortaya çıkar: 1501 yıllarında Safevilerin ilk hükümdarı olan Şah İsmail ve Özbeklerin hükümdarı Şibani Han'ın güçleri görünür.

Timurluların son mirzaları Herat'ta Babur ve Merv'de de Abul-Muhsin bölgelerini Şibani Han'ın güçlerine karşı savunmak için organize olurlar. Timurlu hanedanının son mirasçıları İran'dan gelen Safevilerle Mavuraünnehir'den gelen Şibaniler arasındaki güç mücadelesinde XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca sıkışıp kalırlar. Bu çatışmalarda Merv bir cephe şehir konumunda olur.³⁴⁶Bu koşullar altında Timurluların son kalıntıları da bölgeden tamamen silinerek son bulacaktır. Merv ise Safevilerle Şibaniler arasındaki bir karşılaşma alanı olarak kalır.³⁴⁷

2 Aralık 1510 yılında Şah İsmail'e³⁴⁸yenilen Şibani Han Herat'tan kaçarak Merv'e gelir. Şibani Han'ı peşinden gelen Safevi güçleriyle Şibani Han güçleri arasında Tâhirabad'da yaşanan çarpışmada Şibani güçleri tekrar yenilir. Şibani Han emirlerini şehrin yüksek kalelerine konuşlandırarak savunma pozisyonuna geçer.³⁴⁹Ancak Şah İsmail zekice bir planla surlara saldırmayarak küçük çarpışmalarla onları duvarların dışına çıkmaya zorlar. Bir müddet sonra Şah İsmail sahte bir geri çekilme taktiğiyle Şibani Han güçlerinin surların dışına çıkmasını sağlar. Mahmudi köyünde meydana gelen kanlı çarpışma neticesinde Şah İsmail güçleri galip gelir ve Şibani Han da bu savaşta hayatını kaybeder.³⁵⁰Bundan sonra Merv uzun bir zaman Safevi hâkimiyet altında kalırken, sık sık Özbek saldırılarına maruz kalması şehri iyice fakirleşmesine sebep olur.

³⁴⁶ Alan, **a.g.e.**, s. 179.

³⁴⁷ Grousset, **a.g.e.**, s. 210.

³⁴⁸ Safevî Devleti'nin kurucusu ve ilk şahıdır. 17 Temmuz 1487 Erdebil'de doğmuştur. Bkz. Tufan Gündüz, "Şah İsmail", **İ A**, C. 38, s. 253-255.

³⁴⁹ Grousset, **a.g.e.**, s. 221.

³⁵⁰ Alan, **a.g.e.**, s. 172.

Fotoğraf-12 (Timurlular dönemine ait bir yapı.(Köşk)³⁵¹

Fotoğraf-13 (Timurlular dönemine ait bir buz deposu.)³⁵²

³⁵¹http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

³⁵²http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV

A. DÜNYA KÜLTÜR TARİHİNDE MERV'İN YERİ

Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan ve tarihe direnmeye çalışan harabeleriyle görenleri kendisine hayran bırakan Merv, binlerce yıl öncesine dayanan bir geçmişe sahiptir. Günümüzde şehrin tarihini tam manasıyla aydınlığa kavuşturmaya yetecek derecede bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Merv şehri ile ilgili en eski bilgileri Çin, İran ve Arap kaynaklarında bulmak mümkündür. Merv, tarihin farklı evrelerinde, farklı isimler ile anılmıştır. Avesta ve Ahemenit taş yazıtlarında "Mauru", Behistun yazısında "Marguş", İskender'in istilasından sonra "Margiyana" yahut "Margiyana Aleksandriyası", Ortaçağ coğrafyacılarının çalışmalarında "Mauru", Arap istilası devrinde ise daha çok "Merv" ismi kullanılmıştır.³⁵³

Merv altın çağını bilimin merkezi olarak Müslümanların bölgeye hâkim olmasından sonra yaşamıştır. İslamiyet'in bölgede yayılması Arapların son Sâsânî Hükümdarı III. Yazdigerd'i 651 yılında takip ederek Merv'e gelmelerinden itibaren başlamıştır.³⁵⁴ Bu dönemden itibaren camiler, medreseler ve kaleler kurulmuştur. Ayrıca XI. yüzyılda Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in başkanlığında Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması tarihin kavşağında büyük bir dönüm noktası olarak Horasan'ın siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan kalkınmasında büyük etken olmuştur.³⁵⁵

Bu dönemde Merv belki de Orta Asya'nın siyasi hayatında olağan üstü bir rol oynamıştır. Orta Asya, Yakın ve Orta Doğu devletlerinde VII-X yüzyıllar ilmin ve kültürün yükselmeye başladığı dönem olmuştur.³⁵⁶ Bu durum, Arapların ve Arap alfabesinin Orta Asya'ya gelmesi aynı zamanda dönemin ileri devletlerinin ilmi-felsefi mirasının Arapçaya aktarılması, Arapçanın o zamanlar ilmi dil olarak işlev

³⁵³ Güçmurat Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış," **Bilgi**, Güz 2003, S. 27, s. 3.

³⁵⁴ Grousset, **a.g.e.**, s. 244.

³⁵⁵ Alan, **a.g.e.**, s. 181.

³⁵⁶ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 7.

görmesiyle izah edilebilir. Bu faktörler, sonraki devirlerin kültürel açıdan gelişmesine büyük ivme kazandırmıştır.³⁵⁷

IX. yüzyılda yaşamış Arap coğrafyacı Ebu Bekr Ahmed ibn Muhammed ibn el-Fakih Merv için “Medinet Horasan” yani Horasan’ın başkenti ifadesini kullanmıştır. Merv’in idari, ekonomik ve kültürel açıdan Orta Asya’da merkezi bir konuma sahip olması, onun bilim ve kültür alanında daha da yükselmesini sağlamıştır. Dönemin yazarlarına göre Merv siyaset, kültür ve bilim alanındaki önemine esas Orta Asya’daki diğer şehirler hatta İran’dan bile daha üstün bir dereceye sahip idi. Bu özelliğinden dolayı Merv’e birçok ünlü İslam Coğrafyacısı tarafından “Şahcan”, “Şahcihan”(Dünyanın Sultanı), tüm şehirlerin anası ve İslam’ın kabesi gibi lakaplar takılmıştır.³⁵⁸

Merv’li bilginler kendi devirlerinde bilimin çeşitli dallarına; tarih, coğrafya, astronomi, fizik, matematik, filoloji vs. önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onların arasında filolog ve tarihçi es-Samani’yi, fizikçi Abdurahman el-Mansur el-Hazini’yi, el-Habeş el-Hasib lakaplı matematikçi Ahmet ibn Abdullah el-Mervezi’yi ve diğerlerinin adlarını sayabiliriz. Bu bilginler dünya ilmine yaptıkları katkılar nedeniyle dünya bilim tarihinde çok önemli bir yere sahiplerdir.³⁵⁹ Abbasiler, kendilerine komşu ve uzak olan ülkelerle, onların uzaklığı, yakınlığı, nüfusunun yoğunluğu, zenginliği gibi konularda bilgiler elde etmek için coğrafya ve matematik ilmine ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç nedeniyle Abbasi döneminde coğrafya ve matematik ilimleri ilk gelişen bilim dalları olmuştur. Arapların izledikleri yayılcı politikalar ve buna bağlı olarak diplomatik ilişkilerin artması bu dönemde özellikle coğrafya alanında birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur.³⁶⁰ Buna örnek olarak Ortaçağ’da tanzim edilmiş “İslam’ın Atlası” adlı haritayı, İbn Hordazbih’in “Kitab el-mesalik vel-memalik” (Yolların ve ülkelerin kitabı), Ebu-Bekr Ahmet ibn Muhammet ibn İshak’ın “Kitab ahbab el-buldan” (Yurtlar hakkındaki hikâyeler) adlı eserlerini hatırlamak

³⁵⁷ A. S. Qasimi, **Libraries in the Early Islamic World**, Peshawur 1958, s. 65.

³⁵⁸ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 33.

³⁵⁹ Qasimi, **a.g.e.**, s. 70.

³⁶⁰ Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 51.

yerinde olur.³⁶¹Coğrafya ilmi açısından bakıldığında tarihte “İbn Fadlan’ın yazıları” olarak bilinen Halife el-Muktedir tarafından gönderilen elçilerin seyahatları boyunca düzenledikleri raporlar çok önemli bilgiler içermektedir. Bunun önemini iki durumla açıklamak mümkündür. İlk olarak gönderilen bu elçilerin yolu Bağdat’tan yola çıktıktan sonra İran’a, sonra da sırasıyla Serahs, Merv ve Kōnūrgenc’den geçmiştir.³⁶²İkincisi İbn Fadlan Oğuzların arasında kalarak, Türkmenlerin örf adetleri, davranışları hakkında değerli bilgileri derlemiştir.

Bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte Merv, Horasan’ı yönetmek üzere gelen İslam halifelerinin ikamet ettikleri yer olmuştur. Merv hakkında en iyi araştırmalardan birine imza atan V.A. Zhukovsky’ye göre Araplar Türkistan’ın en ücra köşelerine kadar giderken Merv’i bir üs olarak kullanmışlardır. Merv, tarihin farklı evrelerinde çeşitli dini inançların bir arada bulunduran bir coğrafya olarak da dikkat çekmektedir. Burada Ateşperest, Budist, Hıristiyan ve Manici inançlar, geniş ölçüde tutunmuştur.³⁶³

Tarihi kaynaklar esasen Part ve Sâsânîler devleti zamanında büyük itibar kazanan Ateşperestlik dininin vatanı olarak İran’ı işaret etmesine rağmen son arkeolojik araştırmalar, bunun Margiyana olabileceğine dair önemli bulgular ortaya koymuştur.³⁶⁴

Prof. V. Sarianidi Marguş'ta yaptığı kazılar sırasında ortaya çıkan Zerdüştilik’e ait eserlere dayanarak bölgenin Ateşperestliğin vatanı olduğu yönünde bir tez ortaya atmıştır. Söz konusu tezin doğruluğu bugün ispata muhtaç olsa bile, bunun tamamen yanlış olduğu da söylenemez. Çünkü tarih içerisinde bütün kültürlerin kaynaştığı bu Horasan şehrinde her tür yeni inancın yahut görüşün ortaya çıkması için elverişli şartlar olmuştur.³⁶⁵

³⁶¹ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 35.

³⁶² E. D. Johnson, **A History of Libraries in The Eastern World**, London 1965, s. 87.

³⁶³ Johnson, **a.g.e.**, s. 89.

³⁶⁴ Soltanmuradov, **a.g.e.** s. 4.

³⁶⁵ H. M. Hidayet, **The Old Persian Literature and the Muslum**, London 1927, s. 144.

Tarihin çeşitli evrelerinde mevcudiyetini sürdürmüş kültür merkezlerinin, örneğin: Mezopotamya, Yunanistan, İskenderiye vs.nin parlak çağını yaşamasında, kültür merkezi haline dönüşmesinde, bir takım siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel şartlar etkili olmuştur. Aynı durum Merv için de geçerlidir. Merv'in bir kültür merkezine dönüşmesinde, özellikle, "Büyük İpek Yolu'nun" rolünü unutmamak gerekir. İpek Yolu'nun Merv'den geçmesi, Batı ve civar halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına vesile olmuştur. Ayrıca, VIII. yüzyılda Yunan ve Hint dillerinde yazılan bilim, felsefe ve tıp kitaplarının Arapçaya kazandırılması da buna sağlam bir zemin hazırlamıştır.³⁶⁶

Öte yandan Merv'in eski Anau³⁶⁷ medeniyetinden etkilenmiş olabileceğini ileri süren görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşü ileri sürenler Afanasyeva ve Andronova medeniyetlerine benzerlik gösteren Anau medeniyetinin kendisine çok yakın bir mesafede olan Merv'i de etkilemiş olabileceğini düşünüyorlar.³⁶⁸ Çünkü Merv'de, Güney Türkmenistan'da ve Mezopotamya'da (Nippur) bulunan M.Ö. X.-M.S. IV. Yüzyıla ait çanak çömlekler üzerindeki yazıların benzerliği, Merv ile söz konusu medeniyetler arasındaki etkileşim ve işbirliğin bulunduğu yönünde ciddi işaretler olarak değerlendirilmektedir.³⁶⁹ Bu bilgiler ışığında bu denli derin kültür geleneği, bilgi birikimine ve uygun kültürel etkileşim şartlarına sahip olan bir topluluğun, Merv gibi büyük bir kültür merkezi oluşturması olgusu olağan kabul edilebilir.

³⁶⁶ Hidayet, **a.g.e.**, s. 147.

³⁶⁷ Raphael Pumpelly, Sir Aurel Stein, Hubert Schimt gibi bilim insanlarının çalışmaları sonucu belirlenen bu uygarlığın başlangıç tarihi, Mısır ve Sümer uygarlıklarından çok eski bir zamana dayanıyor. Amerikalı jeolog ve arkeolog Prof. Dr. Raphael Pumpelly (1837-1923) XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Orta Asya'da arkeolojik çalışmalar yapmıştır. Aşkabat yakınındaki tarihi Anu-Anav kentinde 1904 yılında yaptığı kazıların sonuçlarını, "Explorations in Turkestan" adlı eserinde anlatmıştır. Bu eserinde Pumpelly, M.Ö. 8000 yıl, bir başka deyişle günümüzden 10 bin yıl öncesine ulaşan bir uygarlığın varlığından söz ediyor; bulduğu belgeleri değerlendirerek, bu uygarlığın özelliklerini anlatıyor. İki bin yıl süren bu uygarlığın insanları, buğday ekiyorlar, korunaklı evlerde yaşıyorlar, iplik büküyorlar, çömlek üzerine desen işleyebiliyorlardı. En ilginç ise, bu uygarlığın, insanlığın gelişmesini etkileyen 'ilk'leri de barındırıyor olması. Örneğin, evcil olarak bildiğimiz hayvanlar, ilk kez bu uygarlık zamanında ehlileştirildi. At'ın insan buyruğunda çalışması yine ilk kez bu uygarlık zamanında başladı. Bkz. (<http://onturk.org/2011/03/09/anau-medeniyeti/>)

³⁶⁸ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 5.

³⁶⁹ Sarianidi, **a.g.e.**, s. 44.

M. S. 148 yıllarında, Çin'de, Buddist metinleri Çinceye aktaran okulu kurmuş olan Part'lı An-şi-gao'nun Mani metinlerini Part diline çevirmiş Mar Ammo'nun, Hekim Burzoe'nin, müzisyen ve şarkıcı Barbad'ın, Batlamyus'un Almajesti'ni Arapçaya çeviren Musevi bilgini Sehl İbn Rabban et-Tabari'nin, Farabi'nin hocası Yuhanna İbn Haylan'ın Merv'li olması, Atina'dan kovulan felsefenin, Helenistik devirde, en son, İskenderiye'den Antakya'ya ulaşmış, Antakya'da ise başka şehirlerden gelmiş olanlara değil de çoğunlukla Mervlilere geçmiş olması, bu bölgede hayat sürdürmüş toplumda sağlam bir temele dayalı entelektüel kültür birikimin mevcudiyetini göstermektedir.³⁷⁰

B. MERV KÜTÜPHANELERİ

Merv söz konusu olduğunda da hemen onun çok zengin kütüphaneleri aklı gelmektedir. Genel olarak kütüphaneler medreselerin yanında olmuştur. Merv'de en az 10 tane kütüphanenin olduğu hakkında yazılı kaynaklarda kayıtlar vardır. Kütüphanelerde ilmin birçok dalları hakkında kitaplar bulunmaktadır.³⁷¹

Arap coğrafyacısı Yakut'un yazdığına göre Merv mescitlerinin sadece iki tanesindeki kitapların sayısı 12 bini aşkındır. Merv kütüphanelerinde Araplardan kaçan Sâsâni padişahı Yazdigerd'in (632-651) getirdiği Pehlevi el yazılarının sayısının binden fazla olduğu hakkında kaynaklarda bilgi vardır.³⁷² UNESCO ve Londra Üniversitesi ile Aşkabat Bilimler Akademisi tarafından yapılan son kazılardan ele geçen kalıtlar Sâsâniler döneminde Merv'de bir "Darü't-tercüme'nin" varlığını ispatlar mahiyettedir. Zaten yazılı kaynaklar da bu veriler ile paralel düşmektedir.³⁷³

Bir IX. yüzyıl bilgini olan Ahmet ibn Tâhir'in araştırmalarından öğrendiklerimize göre son Sâsâni şahı III. Yazdigerd (632-651) Araplardan kaçıp Merv'e geldiğinde, Pehlevi

³⁷⁰ Hidayet, a.g.e., s. 57.

³⁷¹ Johnson, a.g.e., s. 98.

³⁷² Yazberdiyev, a.g.e., s. 21.

³⁷³ Soltanmuradov, a.g.e., s. 14.

el yazmalarının da kendisiyle birlikte Merv'e getirmiştir.³⁷⁴A. Mes'e göre bu kitaplar, ünlü Orta Çağ Merv kütüphanelerinin kurulmasına temel teşkil etmiştir.³⁷⁵Merv'in hemen yanında inşa edilen ateşgedeye bitişik olarak kurulan kütüphaneye konduğu sanılan bu eserlerin bin cildi aştığı kabul edilmektedir.³⁷⁶

V.V. Barthold ise bu elyazmalarının Abbasi halifesi Me'mun'un hükümdarlığı devrinde (M. S. 813-833) bulunduğunu, fakat Moğol istilasından daha önce mi, yoksa Moğol istilasıyla mı yok edildiği hususunun belirsiz olduğu görüşünü savunmuştur.³⁷⁷Ancak Ortaçağ Merv'inde bulunan kütüphanelerin temelini söz konusu el yazmaların oluşturduğuna inanmaktadır. Bölgenin Hz. Osman döneminde Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, aynen Cündişapur kütüphanesi örneğinde olduğu gibi hiçbir saldırıya maruz kalmadığı, hatta korunduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁸Dahası Horasan'ın merkezi olarak varlığını sürdürmüş ve Horasan valilerine ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Hatta Müslümanların hâkimiyetinde özellikle de Emeviler döneminde daha zengin bir bilim merkezi haline geldiği de görülmektedir. Zira İskenderiye Medresesi'nin yıkılması üzerine Antakya'ya yerleşen bilim adamları, bu medresenin Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde kapatılmasından sonra Harran'ın yanı sıra Merv'e de yerleştikleri bilinmektedir. Nitekim gerek İbn Ebu Usaybia'nın (ö. 668/1269) "Uycmü'l-enbfi' fitabakati'l-etibba" adlı eserinde verdiği bilgiler, gerekse İbnü'l-Kıfti'nin (ö.646/1248) Tarihü'l-hükema adlı eserinde aktardığı veriler yukarıdaki tehcir hareketinden Merv'in nasibini aldığını ortaya koymaktadır.³⁷⁹

İbn Ebu Usaybia'nın aktardığına göre felsefi bilimler İskenderiye'den Antakya'ya geçtikten sonra ders verecek tek hoca kalıncaya kadar da burada varlığını

³⁷⁴Mehmet Söylemez, "Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler," **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu**, 7-9 Kasım 2008, s. 224.

³⁷⁵Almaz Yazberdiyev, **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, Ankara 1998, s. 21.

³⁷⁶Yezdigerd Merv'e geldiğinde beraberinde Mazdaistlerin kutsal ateşini de getirmişti. Merv ateşgedesi bu kutsal ateş için inşa edilmiştir. Bk. Azeridaht Meşayih Feriduni -Vehhab Veli, "Merv der Devre-i Hulefa-i Raşidin: ez Sukut-ı Sılsaruyan ta Beni Ümeyye", Mecelle-i Tahkikat-ı Tarih f: Mervname, son bahar sayısı, Tahran 1371, s. 140.

³⁷⁷V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1982, s. 152.

³⁷⁸Tan, **a.g.e.**, s. 45.

³⁷⁹M. Kabir, "Libraries and Academies During the Buwayhid Period 946 A.D. to 1055 A. D", **İslamic Cultur**, C. 33, 1959, s. 66.

sürdürmüştür.³⁸⁰Bu hocadan eğitim alan iki talebeden biri Harran'a, diğeri ise Merv'e yerleşmiştir. Merv'i tercih etmesinde buradaki canlı kültürel hayatın etkili olduğunu sandığımız bu hocadan ünlü felsefecilerden Yuhanna b.Haylan ile İbrahim el-Mervezi eğitim görmüş ve daha sonra Bağdat'a yerleşip burada bilimsel çalışmalarını sürdürmüşlerdir.³⁸¹Pozitif bilimlere tutkusuyla tanınan Abbasi halifesi Me'mun, Merv'e yerleştiğinde, şehir bu canlı ve dinamik kültürel atmosfere sahipti. Me'mun da, çoğunluğunu bilim adamlarının oluşturduğu bu kültürel atmosfere yabancı kalmadı.³⁸²Annesi de bir meclisi olan Dilikan Ustasiz'in kızı olduğu için onlar tarafından da kabul görmekte zorlanmadı. Merv'de gerek vali gerek halife olarak kaldığı on bir yıl boyunca bu elit sınıfı ilmi toplantılarında her zaman bulundurduğu gibi, onların bilgi ve birikimlerine de değer verdi.³⁸³Bununla birlikte kendi değerlerini de korumayı bildi. Nitekim Zehebi onun sohbet halkasına katılanlardan biri olan Sahteveyh b. Mazyar en-Nisabfiri'nin onun etkisiyle İslamiyet'i seçtiğini söylemektedir. Me'mun kuşkusuz Merv'de sadece meclislerle değil, aynı zamanda, yukarıda varlıklarından bahsettiğimiz gnostik manihistler ve özellikle de Nesturi Hıristiyan din adamları ile bir araya geliyor, onlarla muhtelif konularda tartışıyor, zamanının çoğunu onlar tarafından yazılan eserleri incelemekle geçiriyordu.³⁸⁴

Devlet idaresini tamamen vezirine bırakmış, zamanını bu çalışmaları mütalaa etmek ve söz konusu ilmi toplantılarla geçiriyordu. Nitekim Me'mun ile ilgili doktora çalışması yapmış olan Nahide Bozkurt "Me'mun Merv'de Helenistik atmosferde eğitim gördü" derken bu duruma işaret ediyor olsa gerekir.³⁸⁵

İbnü'l-Baytar'ın (ö.646/1248) verdiği bilgileri esas aldığımızda, Me'mun'un bulunduğu dönemlerde, Merv'in Cündişapir veya daha sonra Bağdat'ta kurulacak olan Beytülhikme'ye benzer bir müesseseye sahip olduğu anlaşılmaktadır. O, Merv'de önemli bir بیمارستانın bulunduğunu, burada İbn Mase gibi büyük filozof

³⁸⁰ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 88.

³⁸¹ Kabir, **a.g.e.**, s. 71.

³⁸² Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 26.

³⁸³ Kabir, **a.g.e.**, s. 72.

³⁸⁴ Nahide Bozkurt, "Memun", **İ A**, C. 29, s. 101-104.

³⁸⁵ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 77.

ve tabiilerin görev yaptıklarını, hatta burada cerrahi müdahalelerin bile yapılabilirdiğini söylemektedir.³⁸⁶Bu durum kütüphane, bimaristan ve Darü't-tercüme, hatta tıp fakültesi gibi farklı birimlerden oluşan Cündişapur'daki kompleks ile binanın benzeştiğini akla getirmektedir. Merv'de kütüphaneler Emevilerin zamanında (661-751) ortaya çıkmıştır. Nitekim Emevi bilgini Halid ibn Yezid'in ilk İslam kütüphanesini Merv'de kuran kişi olduğuna inanılmaktadır.³⁸⁷VIII. yüzyılın ortalarında hâkimiyetin Emevilerden Abbasilere geçmesi Merv'deki kültürel hayat üzerinde büyük etkiler doğurmuştur. Çünkü Abbasiler Emevilere göre bilim ve sanatla daha çok ilgililer idi.³⁸⁸Halife Harun Reşid'in 808 yılında ikinci oğlu Me'mun'u Horasan valisi olarak atamasıyla birlikte Merv aynı zamanda siyasi açıdan da yükselmiştir.³⁸⁹Bilim ve sanata verdiği önemle tanınan Me'mun Merv'e girdiğinde Abbas adında bir şair tarafından kendisine yazılan Farsça bir şiirle karşılanmıştır. Tüm bunlara baktığınıza Fars edebiyatında klasik dönem olarak bilenen dönemin Merv ve Horasan'da başladığını gösteriyor. Me'mun'un Merv'de hâkimiyet ettiği dönem birçok bilgin tarafından Doğu aydınlanmasının zirvesi olarak ifade edilir.³⁹⁰Me'mun ve beraberindekiler Merv'in kültürel hayatını geliştirdikleri gibi kendileri de buranın bilgi birikiminden faydalanmışlardır. Çünkü Merv, Horasan'ın en önemli kültür merkezlerinden biri idi.³⁹¹

Me'mun Merv'den yeni hilafet başkenti Bağdat'a gittiğinde birçok Orta Asya âlimini Bağdat'a davet etmiştir. Bunlar arasında Muhammad ibn Musa el-Harezmi, Ahmed ibn Kassir el-Fergani, Halid ibn Abd el-Malik el-Marverudi, Halaş el-Haşib el-Mervezi gibi ünlü Orta Asya bilginleri bulunmaktaydı.³⁹²Bunların tesadüfen Merv'de toplanmadıkları çok açıktır. Bu da diğer büyük şehirler gibi Merv'de de kütüphanelerin bulunduğunu gösteriyor. Merv'deki büyük Ortaçağ kütüphaneleri Abbasilere döneminde tesis edilmiş ve Abbasi halifelerin desteğiyle ayakta

³⁸⁶ Hidayet, **a.g.e.**, s. 111.

³⁸⁷ Üçok, **a.g.e.**, s. 44.

³⁸⁸ Kabir, **a.g.e.**, s. 87.

³⁸⁹ Nahide Bozkurt, "Memun", **İ A**, C. 29, s. 102.

³⁹⁰ Tan, **a.g.e.**, s. 64.

³⁹¹ Söylemez, **a.g.e.**, s. 59.

³⁹² Johnson, **a.g.e.**, s. 78.

kalabilmiştir. Özellikle Me'mun'dan sonra gelen halifeler, zenginler, bilim adamları ve din adamları kütüphane bulundurmaya görev edinmişlerdir. III. Yezdigerd'in Pehlevi el yazmalarını Merv'e getirmesi dışında IX. ve X. asırdaki Merv kütüphaneleri hakkında pek fazla kayıt bulunmamaktadır. Ancak Merv'de o dönem kütüphanelerin mevcut olduğunu gösteren endirekt bilgiler mevcuttur.³⁹³

Me'mun'un hâkimiyeti döneminde pek çok önemli bilim adamının Merv'de ikamet etmesi orada kütüphane olduğunu ve uzun zaman önce kurulduğunu göstermektedir. Ancak XI. asırda Selçukluların bölgede hâkimiyet kurmasından sonraki dönemdeki kütüphaneler hakkında güvenilir bilgiler mevcuttur. Çünkü bu dönemde Merv tekrar başkent olduğu için tüm tarihi ve siyasi olaylar bir şekilde Merv'le bağlantılı idi. XI. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Güneybatı Asya'dan başlayarak Akdeniz'e kadar bölge Selçuklu hâkimiyeti altına girmişti.³⁹⁴Sultan Alparslan'ın (1063-1072) veziri aynı zamanda da olağanüstü bir âlim olan Nizam el-Mülk (1017-1092) bunların gerçekleşmesinde çok önemli rol oynamıştır.³⁹⁵O Selçuklu Devleti'nin birçok yerlerinde; Nişabur, Belh, Musul, Herat, Merv, Basra ve Toharistan'da medreseler yaptırmıştır.³⁹⁶"Siyasetname" kitabının da yazarı olan Nizam el-Mülk düşüncelerini yaymak için imparatorluğun çeşitli bölgelerinde içinde kütüphanesi de bulunan "Nizamiye" adıyla medreseler tesis etmiştir. Söz konusu tesisler dönemin ünlü âlimleri tarafından sık sık ziyaret edilirdi.³⁹⁷V.A. Zhukovsky Nizam el-Mülk'ün bilim alanındaki faaliyetlerini şu cümlelerle ifade etmiştir: "O Müslüman dünyasındaki en önemli şahsiyetlerden biri idi. Evi her daim dönemin büyük âlimleri ve hayırseverleriyle dolu idi. O İsfahan, Nişabur, Belh, Herat ve Bağdat gibi şehirlerde okullar kurar ve seminerler düzenlerdi." Buralardaki okullara "Nizamiye" denirdi. Bunlardan kesin kuruluş tarihi belli olmamakla beraber bir tane Merv'de de bulunuyordu. Söz konusu Nizamiye'de çalışanlardan biri olan B. Yakut burada bulunan kitap ve el yazmalardan bahsetmiştir.³⁹⁸Kütüphanesi olan Selçuklu

³⁹³ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 21.

³⁹⁴ Kabir, **a.g.e.**, s. 65.

³⁹⁵ Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 51.

³⁹⁶ Merçil, **a.g.e.**, s. 136.

³⁹⁷ Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 24.

³⁹⁸ Hidayet, **a.g.e.**, s. 45.

sultanlarından birinin de Sultan Sencer olduğu anlaşılıyor. İbn Funduk³⁹⁹ eserinde fizik âlimi el-Hekim Ebu'l-Feth Kuşek'in hayat hikâyesinden bahsederken; "Kitaplarını Sultanü'l-a'zam Sencer'in kütüphanesinde gördüm" demektedir. Sultan Sencer'in başkenti Merv olduğuna göre, kütüphanesi de bu şehirde bulunmalıdır.⁴⁰⁰ Yakut Mucemül-Büldan adlı eserinde bu dönemde Merv'de on tane kütüphane olduğundan bahsediyor.

Gaznelilerin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olan Şeref el-Mülk Ebu Said Muhammed ibn Mansur da XI. asırda Merv'de bir kütüphane kurmuştu.⁴⁰¹ Ebu'l-Fazi Beyhaki'ye göre söz konusu kişi önce Sultan Mahmut ardından da oğlu Sultan Mesud döneminde hazineden sorumlu idi. Şeref el-Mülk ibn Mansur 1100'de vefat ettiğine göre kurmuş olduğu kütüphane Nizam el-Mülk'ünden önceydi.

Merv, Sultan Sencer'in döneminde (1118-1157) altın çağını yaşamıştır.⁴⁰² V.A. Zhukovsky Sultan Sencer'i Horasan'ın Büyük İskenderi olarak adlandırır. Sultan Sencer zamanında başkent Merv'in kültürel hayatı canlanırken yeni kütüphaneler açılmıştır. Bu dönemde açılan kütüphanelerin bazıları hakkında çok güvenilir bilgiler bulunmaktadır. Örneğin "Aziziye" kütüphanesi Sultan Sencer'in gözdelelerinden biri olan Azizüddin ebu Bekr Atik ez-Zincani tarafından XII. asırda yaptırılmıştır.⁴⁰³ Merv'in tanınmış bilginlerinden biri olan "Kitab el-Ansab'ın" yazarı ebu Said Abdulkerim ibn Muhammed es-Samani tarafından da iki kütüphane yaptırılmıştır. Ayrıca XII. yüzyılda Merv'in ileri gelenleri tarafından yaptırılan "Amidiya" ve "Hatuniya" adında iki kütüphane daha bulunmaktaydı. Ancak Sultan Sencer'in vefatından (1157) sonra başkentlik unvanı kaybeden Merv'de yeni kütüphanelerin kurulup kurulmadığıyla ilgili bilgi mevcut değildir.⁴⁰⁴ Tam aksine kütüphanelerin şehri iki kez yağmalayan Oğuzlar tarafından tahrip edildiği yönünde bilgiler

³⁹⁹ Bkz. M. Shafi, **Tetimmetü Sivani'l-Hikme**, Lahore 1935, s. 100.

⁴⁰⁰ Erdoğan Merçil, **Selçuklular(Makaleler)**, İstanbul 2011, s. 139.

⁴⁰¹ Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 32.

⁴⁰² Kabir, **a.g.e.**, s. 95.

⁴⁰³ Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁰⁴ Tan, **a.g.e.**, s. 55.

bulunmaktadır. Kütüphaneleri tahrip etmek olgusu da tarihte sık sık karşılaşılan bir olaydır.

Merv kütüphanelerinin son günlerini aydınlatmak açısından Yakut'un ifadeleri daha da ilgi çekicidir. Merv kütüphanesi hakkında Arap seyyahı Yakut şöyle bilgi vermektedir: "Ben Merv'den 1219 yılında ayrıldım, o devirde Merv en parlak çağını yaşamaktaydı... Ben Merv'den ayrıldığımda orada on tane çok zengin kütüphane bulunmaktaydı. Ben camide bulunan iki kütüphaneden bahsetmek istiyorum. Bunlardanbirisi "Aziziye" kütüphanesidir. Bu, Sultan Sencer'in korumalarından Azizüddin Ebu' Bekir Atik el-Zincan'ın ismi ile ilgilidir. Bu kütüphanede 12 bin cilt civarında kitap bulunmaktadır. Öteki kütüphanenin ismi "Kemaliye" dir. Bu Nizam el-Mülk'ün yaptırdığı kütüphanedir. "Hatuniye" kütüphanesinden kitap alırken kolaylık sağlanıyordu. Benim evimde o kütüphaneden ödünç alınan, kıymeti 200 dinarı aşan kitapların iki yüzden fazlası bulunmaktaydı."⁴⁰⁵ Ne yazık ki, 1221 yılındaki Moğol istilası Merv'in hayatını yaklaşık 200 sene geriye itmiştir. Moğollar Merv'de büyük katliam yapmışlardır. Çoluk-çocuk ile birlikte 300-400 sanat uzmanı esir olarak götürülmüştür. Merv şehri tamamen yıkılmıştır.⁴⁰⁶ Şehir bir daha eski haddine ulaşamamıştır. Ne yazık ki, kütüphaneler de Moğol orduları tarafından yakılmıştır.

C. MERV'Lİ BİLGİNLERİN DÜNYA KÜLTÜR VE BİLİMİNE KATKILARI

Merv, en parlak çağını IX-XII yüzyıllarda yaşamıştır. Harun Reşid'in ölümünden (M. S. 813) sonra tahta gelen Me'mun, Merv'i Hilafet'in başkenti yapmıştır. Me'mun küçük yaşta devrin meşhur âlimlerinin terbiyesiyle yetiştirilmiştir. Arap edebiyatı, fıkıh, hadis ve diğer İslami bilimlerde ihtisas sahibi olan Me'mun, fen ve sosyal bilimlerle de ilgili olmuştur.⁴⁰⁷O, bilime çok önem veren bir kişiliğe sahip olmasından ötürü dönemin ünlü bilginlerini bir araya getirerek, onların bilimsel çalışmalarını

⁴⁰⁵ Yazberdiyev, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁰⁶ Gaibov, **a.g.e.**, s. 188.

⁴⁰⁷ Nahide Bozkurt, "Memun", **İ A**, C. 29, s. 103.

desteklemiştir.⁴⁰⁸Gerek Merv'de gerekse daha sonra gittiği Bağdat'ta, İran, Çin, Hint, eski Yunan kitapları ile süslü zengin kütüphanelerin oluşmasında katkıda bulunmuştur. Özellikle, Merv'de bulunduğu sırada şehir adeta çağın önde gelen bilginlerinin toplandığı bir merkez haline gelmiştir.

Merv, Yahya Ebu Mansur, Habeş el-Hasib, Harezmi, Farabi, Ömer Hayyam gibi çağında ün salmış bilim adamları ve filozofların yetişmesinde büyük rol oynamıştır.⁴⁰⁹Biruni de İbn Irak'ın Kütüphanesi vasıtası ile Merv'in entelektüel ürününden yararlanmıştı. M. S. 818 tarihinde, halifeliğin başkentinin Bağdat'a taşınması ile Merv ve Belh'teki bilginler Bağdat'ın kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur.⁴¹⁰Hatta Harezmi Bağdat'ta, Harun Reşid zamanında kurulan Beytülhikme'nin başkanlığını üstlenmiştir. Yahya Ebu Mansur ve Habeş el-Hasib eski Yunan, Hind ve Fars astronomi kitaplarındaki uyumsuzluğu, Me'mun'un isteği üzere tashih etmişlerdir. Trigonometriye tanjant ve kotanjant düşüncelerini getiren bilgin Merv'li Habeş el-Hasib'dir.⁴¹¹Harezmi "El Cebr v'el Mukabele" adlı eseri ile bilim dünyasına sistemli bir biçimde işlenmiş yeni çözüm metotlu cebri (algebra) kazandırmıştır. XII. yüzyılda bu eser, "Algebra" adı altında Latinceye çevrilmiştir.⁴¹²

Geç Ortaçağ'da Hint ve Arap sayıları ile yapılmış "algorism=algoritma" adı ile anılan hesap yöntemi de bu kitap vasıtası ile "algoritma"(Özel Hesaplama Yolu) adı ile tanınmıştır. Harezmi cebir alanındaki bilgilerini kendisiyle aynı dönemde yaşamış Türk matematikçi Abdülhamit İbn Türk ile paylaşmıştır. Ayrıca Harezmi Ömer Hayyam'ın da bu alan ile ilgili çalışmalarını derinden etkilemiştir. Harezmi astronomi ile ilgili iki Zic⁴¹³hazırlamıştır. Bunlardan biri Fergani ötekisi ise Biruni tarafından eleştirilmiştir. Onun Fergani tarafından eleştirilmiş Zic'i 700 yıl sonra Adelard

⁴⁰⁸ Soltanmurdiv, **a.g.e.**, s.75.

⁴⁰⁹ Johnson, **a.g.e.**, s. 57.

⁴¹⁰ Söylemez, **a.g.e.**, s. 225.

⁴¹¹ Gaibov, **a.g.e.**, s. 80.

⁴¹² Söylemez, **a.g.e.**, s. 226.

⁴¹³ Zic kelimesi Arapçaya Farsçadan geçmiştir. Farsçada "iplik, tel, şerit" ve özellikle geometride "kiriş" anlamındadır. Arapça'da ise "yapı ustasının ipi" ve anlam genişlemesiyle "bir dokumanın eğriliğini düzelteren paralel ipler dizisi" manasında kullanılmıştır. İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad. Bkz.Yavuz Unat, "Zic", **İ A**, C.44, s. 397-398.

tarafından Latinceye kazandırılmıştır.⁴¹⁴Yine Merv'de gelişen bilim ortamından yararlanan ünlü İslam bilgini Farabi felsefe, mantık, geometri, fizik, siyaset, müzik alanındaki çalışmaları ile "Muallim-i Sani" lakabına layik görülmüştür.⁴¹⁵Ayrıca, müzik teorisyeni olarak da tanınmaktadır. Farabi'nin "Kitabi Musikül Kebir" adlı eseri Fransız bilgini D. Erlanger 1930-1939 yıllarında yayınladığı "Arap Müziği" adlı 6 ciltlik kitabının iki cildini oluşturmuştur. Muallim-i Sani'nin felsefe, bilim, sanat ve dinin, idealde bir olduğu görüşü oldukça ses getirmiştir. XIII. yüzyılda Akuinas'lı Thomas bu görüşten yararlanarak Aristoteles felsefesi ile Hıristiyan teolojisi arasında terkip yapmıştır. Bu terkip Katolik kilisesi tarafından resmen kabul edilmiştir.⁴¹⁶

Bu çerçevede Farabi'nin manevi öğrencisi olarak kabul edilen İbn Sina'dan da söz etmek yerinde olacaktır. İbn Sina'nın çalışmaları mantık, metafizik ve fizik üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Sina Aristoteles'in "Metafizik" Kitabını Farabi'nin bu kitaba yazdığı muhtasarı okuduktan sonra anladığını söyler.⁴¹⁷ "Danışname" İbn Sina'nın en önemli felsefi eseridir. Kitap mantık, metafizik ve fizik bölümlerden oluşmaktadır. Onun "Danışname" kitabında müziğin tanımı, müziği anlamakta matematik ve fiziğin rolü, söz ve mütabı 500-600 yıl Avrupa üniversitelerinde okul kitabı olarak kullanılmıştır.⁴¹⁸

Biruni (973-1048) matematik, astronomi, coğrafya ve tarih ile ilgilenmiştir. Onun bilinen eserleri "Astronominin anahtarı", "Kronoloji", "Mesud'un Kanunu", "Yıldızlar İlimi Hakkında", "Hindistan Tarihi"dir.⁴¹⁹ Biruni ise, Ömer Hayyam, Nasireddin-i Tusi, Ulug Bey gibi bilginlerin manevi hocasıdır. Ömer Hayyam (d. 1048), üstün bir felsefi, matematik ve astronomi bilgisiyle "Kısaca İzahı", "Zenginlikler Hazinesi", ve "Varlık ve Borçluluk", kitaplarını ilim dünyasına kazandırmıştır.⁴²⁰ Ömer Hayyam, şair olarak da şiir âleminde tanınmaktadır. Onun manalı çok derin felsefi düşünceler içeren

⁴¹⁴ Soltanmuradov, a.g.e., s. 77.

⁴¹⁵ Mahmut Kaya, "Farabi", İ A, C. 12, s. 145.

⁴¹⁶ Söylemez, a.g.e., s. 38.

⁴¹⁷ Soltanmuradov, a.g.e.78.

⁴¹⁸ Güney Tümer, "Biruni", İ A, C. 6, s. 206-215.

⁴¹⁹ Ahmet Dinç ve Ramazan Çakır, "The İmportance of Silk Road and Merv in the Great Seljuk State's Comercial Life", **African Journal of Business Management**, S. 6, C. 11, 21 Mart 2012, s. 4310-4316.

⁴²⁰ Dinç ve Çakır, a.g.e., s. 4312.

şiiirleri Avrupa edebiyatını derinden etkilemiştir.⁴²¹İngiliz âlimi Firtzgeralde 1859 yılında onun 100'ü aşkın şiirini bir arada bulunduran "Ömer Hayyam Rubaileri"adlı eserini yayınlamıştır. Kitap XIX. yüzyıl sonuna kadar 25 kez yeniden basılmıştır. Fransız bilgini M. Nikola ise, 1867 yılında Ömer Hayyam'ın 464 şiirinden oluşan kitabı yayınlamaya muvaffak olmuştur. İbn Irak'ın Kütüphanesi yardımıyla da olsa Biruni, eski Merv'in dolaylı veya dolaysız yetiştirdiği bilginlerden biridir.⁴²²

Merv'li bilginler Bağdat gibi İslam bilim ve kültürü açısından son derece önemli bir bilim merkezinin gelişmesinde de çok önemli rol oynamışlardır.⁴²³

Merv'in dini ilimler tarihinde de önemli bir yeri vardır. Burada Kur'an ilimleri sahasında ilk faaliyetleri, Merv kadılığı yapan Yahya b. Ya'mer el-Advani'nin başlattığı rivayet edilmektedir. Merv'de kıraat ve tefsir ilminin gelişip yaygınlaşmasında Dahhak b. Müzahim'in büyük katkıları oldu.⁴²⁴Onun öğrencileri arasında Ubeyd b. Süleyman el-Mervezi ve Hasan b. Yahya el-Mervezi ilk akla gelenlerdir. Ayrıca başka ilim dallarında da önemli isimler yetişmiştir. Bunlar arasında Ahmed b. Ali el-Mervezi, Muhammed b. Nasr el-Mervezi, Ebu İshak el-Mervezi, Ebu Hamid el-Mervezi, Ebu Talib el-Mervezi, Habeş el-Hasib el-Mervezi, Ali b. Hucr el-Mervezi, Ahmed b. Hammad el-Mervezi, Şerifüddin Muhammed b. Mes'üd el-Mervezi, Abdülkerim b. Muhammed es-Samani el-Mervezi sayılabilir. Ahmed b. Hanbel de aslen Mervli'dir. Halkın çoğunluğunun Hanefi olduğu Merv ilk tasavvufi hareketlerin ortaya çıkmasında da önemli bir yere sahiptir.⁴²⁵

Merv, en büyük İslam âlimlerinden biri olan Habeş el-Hasib(Hesap Makinesi) olarak bilinen Abdallah el-Mervazi'yi⁴²⁶yetiştiren bir şehir olarak bilinir. Bir astronot olan Mervazi Halife Me'mun döneminde; 825-835 yılları arasında yaptığı gözlemler sonucunda üç tane astronomi cetvelini tamamlamıştır. Bunlardan en önemli ve bilineni dönemin birçok gözlemcisinin de yararlandığı "Mumtahin"dir. Az bilinen

⁴²¹ Yavuz Unat, "Ömer Hayyam", **İ A**, C. 34, s. 66-68.

⁴²² Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 81.

⁴²³ Söylemez, **a.g.e.**, s. 41.

⁴²⁴ Söylemez, **a.g.e.**, s. 43.

⁴²⁵ Atagarriyev, **a.g.e.**, s. 391.

⁴²⁶ Mervazi Merv'li demektir.

Merv'li bilginlerden biri de el-Sağani'dir. Al-Sağani hem matematik hem astrolojiyle ilgili idi. Bir başka ünlü bilginlerden biri olan ibn Ahmad el-Haraki daha çok el-Mervazi(Merv'li) olarak bilinir, dönemin önemli matematikçi, astrolog ve coğrafyacılarından biri idi.⁴²⁷1139 yılında Merv'de vefat eden ibn Ahmad el-Haraki'nin eserlerinden bazıları şunlar idi:

- (a) Muntaha el-idrak fi taksim el-eflak (Küre bölüşünün Anlaşılması)
- (b) Kitab el-tabsira fi 'ilm el-hay'a(Kısa bir Astoroloji kitabı)
- (c) Muntaha el-idrak fi taksim el-eflak(Aritmetiğin Kapsamlı Tafsiri)
- (d) el-risale el- mağribiya(Mağribi Antlaşmalar)

Bunlardan son ikisi günümüze ulaşmamıştır.

el-Tamim el-Samani(1113-1163) Merv'li bir tarihçidir.⁴²⁸Doğu'daki İslam ülkelerini gezen el-Tamim el-Samani, XII. yüzyılın ikinci yarısında el-Hatib tarafından başlatılan Bağdat kroniğini devam ettirmiştir. 1155 yılında çıkardığı Arapça soy ad eseri tarih ve coğrafya bilimi alanında çok önemli eserlerden biridir.⁴²⁹Söz konusu eserinde el-Samani ileri gelen şahısların isimlerinin yanı sıra Doğu'ya yaptığı seyahat boyunca edindiği çok önemli topografik bilgilere de yer vermektedir. En meşhur kitaplarından biri olan "Kitab el-Ensâb" Orta Asya ve İran konusunda çok önemli bilgiler içermesinden dolayı en çok başvurulan kaynaklardan biri olmuştur. Ancak tamamlanmış halı günümüze ulaşmamıştır. Merv'in en büyük bilginlerinden bir de El-Hazini'dir.⁴³⁰El-Hazini aslında bir köledir, sahibinden özellikle matematik ve felsefe alanında çok iyi eğitim almıştır. Selçukluların himayesi altında çok iyi bir matematikçi olarak yetişmiştir. Hayatıyla ilgili pek fazla ayrıntılı bilgiler mevcut

⁴²⁷ Soltanmuradov, a.g.e., s. 55.

⁴²⁸ Atagarriyev, a.g.e., s. 390.

⁴²⁹ Soltanmuradov, a.g.e., s. 64.

⁴³⁰ Abdurrahman el-Hazinî, Ebü'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Hâzin el-Mervezî'nin Bizans asıllı kölesidir. Sahibinin Merv sarayında hâzin (hazinedar) olmasından dolayı el-Hazinî nisbesiyle tanınmıştır. Selçuklu Sultanı Sencer devrinde (1118-1157) bir ilim ve edebiyat merkezi haline gelen Merv'de, sarayın desteğiyle çalışma ve araştırmalarını yürüttü. Bkz. Sadettin Ökten, "Abdurrahman el-Hazini" İ A, C. 1, s. 164-165.

değilken, kendisinin bir sofi olduğu ve Sultan'ın karısı tarafından verilen 1000 dinarlık yardımı geri çevirdiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁴³¹

İlk kez astrolojik amaç için su saatini yapan El-Hazini'dir.⁴³²Ancak, El-Hazini'nin en bilinen kitabı ise 1121 yılında yazdığı Mizan el-Hikma'dır. Söz konusu kitap Sultan Sencer'in hazinesi için dört cilt olarak yazılmıştır.⁴³³Bu kitap XIX. asırda bir Rus diplomat tarafından tercüme edilmiştir. Bu kitabın ilk sekiz bölümünde El-Hazini kendisinden önceki Biruni, el-Razi, Ömer Hayyam, Sabit ibn Kurra, el-İsfizari ve Archimedes gibi Yunan bilginlerinin yer çekim merkezi ve tevazün teorilerine değiniyor. Bu konuda El-Hazini genellikle Yunan bilginlerin güç, kitle ve ağırlık arasındaki farkı anlaşılır bir biçimde açıklayamadıklarını tartışarak havanın ağırlığının yüksekte azaldığına dikkatçekmiştir.⁴³⁴

⁴³¹ Pucshnigg, **a.g.e.**, s. 27.

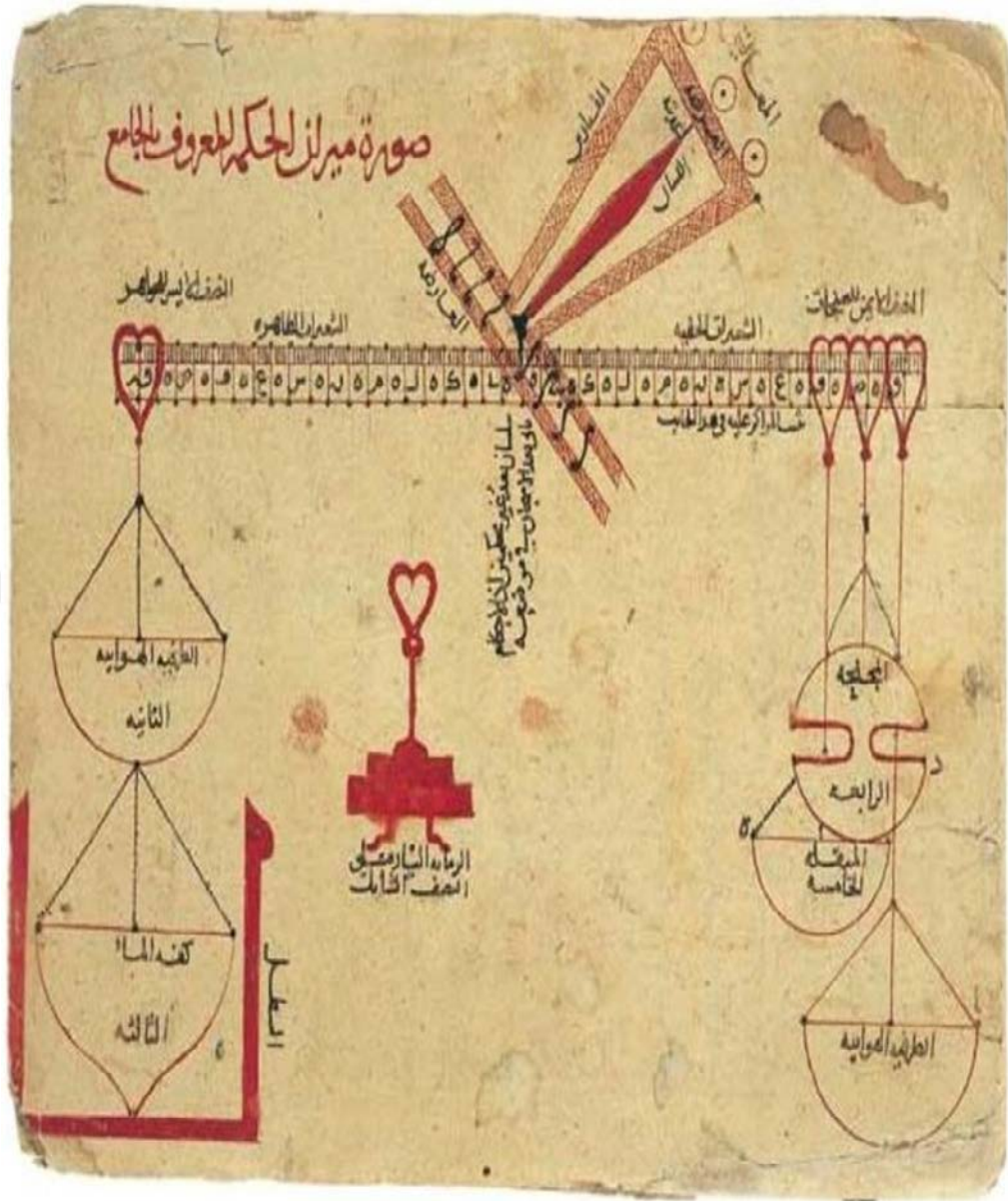
⁴³² Soltanmuradov, **a.g.e.**, s. 26.

⁴³³ Sadettin Ökten, "Abdurrahman el- Hazini", **İ A**, C. 1, s. 164-165.

⁴³⁴ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ تَمَّ بِأَخِيهِ
أَحْمَدَ اللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَكِيمُ الْعَدْلُ وَالضَّلَاقَةُ عَلَى جَمِيعِ أَنْبِيَائِهِ وَرَسُولِهِ
الَّذِينَ بَعَثَهُمْ إِلَى عِبَادِهِ لِلْعَدْلِ وَأَخْضَعُوا بَيْنَ يَدَيْهِ الْمَصْطَفَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
بِالشَّرِيعَةِ السَّيِّئَةِ الْعَدْلُ وَبَعْدَ فَانِ الْعَدْلِ نِظَامُ الْفَضَائِلِ جَلَّةٌ وَمَلَاكُ
الْحِكْمَةِ أَجْمَعُ لِأَنَّ الْفَضِيلَةَ النَّاسُ مَعَى الْحُكْمِ وَمَعَى فِي شَيْءٍ الْعِلْمُ وَالْعَدْلُ
وَتَشْطَرِي الدِّينَ وَالدُّنْيَا عِلْمٌ تَامٌ وَفِعْلٌ مُحْكَمٌ وَالْعَدْلُ مَجْمُوعٌ بِهَا وَمُتَقَى كَالِهَامَا
بِهَيْئَاتِهِمَا قَاصِدَةٌ كُلُّ مَجْدٍ وَسَبَبُهُ كَمَا رَضِيَ السُّبْحِيُّ فِي كُلِّ خَيْرٍ وَاعْتِمَادُهُ
دُرُودَةُ الْكَمَالِ عَرَفَ الْبَارِي تَعَالَى نَفْسَهُ إِلَى خُلُوصِ عِبَادَتِهِ بِاسْمِ الْعَدْلِ وَ
بِنُورِهِ صَارَ الْعَالَمُ مَسْتَوْفًا أَقَامَ الْكَمَالَ وَالْتِمَامَ وَمَسْتَوِيًا عَلَى الْأَمْرِ الْأَقْصَى فِي
النِّظَامِ وَاللَّهِ الْأَسَارَةُ يَقُولُهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ
فَلَمَّا أَخْضَعَ الْعَدْلُ هَذِهِ الرَّتَبَةَ الْعَلِيَّةَ وَالْمَرْكَبَةَ السَّنِيَّةَ أَفَاضَ اللَّهُ عَلَيْهِ

Fotoğraf-14 (Mizan al- Hikma kitabından bir parça el yazması. Rus Milli Kütüphanesinde saklanmaktadır.)

Fotoğraf-15 (El-Hazini tarafından "Mizan al-Hikma" yani aklın dengesi kitabında çizilen renkli bir diagram.)

Kitabın çok önemli bir bölümü kendi geliştirdiği "Spesifik Yerçekimi"ni anlatmaktadır. El-Hazini'nin çalışmalarında gösterdiği titizlik bilimsel doğruluk açısından gösterilmesi gereken özen açısından bir örnek teşkil etmiştir. El-Hazini bir cismin gerçek ağırlığını belirlemek için söz konusu cismin su ve havadaki ağırlığın bilinmesi gerektiğini ortaya koymuştur.⁴³⁵ Ondan sonra Müslüman bilim adamları araştırmalarında bu formülü kullanmaya başlamışlardır. El-Hazini, aynı zamanda tuz

⁴³⁵ Atagarriyev, a.g.e., s. 390.

ve toprak gibi suda eriyen maddelerin de öz ağırlığını ölçmeyi başaran kişidir. O, çeşitli kıymetli taşlar, mücevher, demir ve sıvı şeylerden oluşan elliye yakın maddenin öz çekimini belirlemiştir. Bu ölçümlerin doğruluğu modern bilim adamları tarafından oldukça etkileyici bulunmuştur. El-Hazini aynı zamanda kitabında modern fizikin kaidelerini oluşturan birçok keşiflerde bulunmuştur. ⁴³⁶

Fotoğraf-16(Kitab al-Hikma'nın Farsça tercümesinden bir bölüm.)⁴³⁷

⁴³⁶ Sadettin Ökten, " Abdurrahman el-Hazini", İ A, C. 1, s. 164-165.

⁴³⁷ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

D. MERV VAHASIN'DAKİ BAZI MİMARİ ESERLER/ABİDELER

Orta Asya Bozkırlarından Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyada görebileceğimiz türbe ve kümbet olarak iki ana gruba ayrılan mezar anıtları, Türklerin İslam mimarlığına katkısı olarak değerlendirebileceğimiz eserlerdir. Söz konusu Mezar anıtlarının çıkış noktası ve gelişim sürecinde İslamiyet öncesi dönemin ve bu dönemden çeşitli değişikliklerle günümüze kadar ulaşmış olan Atalar Kültü'nün etkisi büyüktür. Yarı göçer yaşam biçimiyle Asya'da varlık gösteren Türkler, İslam öncesi dönemde ölülerini ilkbahar veya sonbahar aylarında defnetmişler, gerektiğinde de cesedi mumyalayarak çadırlarda bekletmişlerdir.⁴³⁸Budist stupa formları ve Abbasi döneminden alınan ilk türbe biçimleri İslamiyet'ten sonraki Türk toplumunda mezar anıtı geleneğinin gelişip zenginleşmesini sağlamıştır. Tipolojik açıdan kare, çokgen ve silindirik gövde ile kubbe, konik veya piramidal külahla örtülü ya da üstü açık bırakılan mezar anıtlarının herhangi bir yapıyla ilişkilendirilmeden bağımsız olarak inşa edilmiş sayısız örneği mevcuttur.⁴³⁹Ancak Türk sanatının erken dönemlerinden itibaren, mezar anıtının başka bir yapıyla direk veya dolaylı yollarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bazı örneklerde de mezar anıtı sonradan başka bir yapının bünyesine dâhil edilmiş veya yapının yanına eklenmiştir.⁴⁴⁰

Türk İslam mimarlığının tüm dönemleri incelendiğinde bu tarz bir ilişkilendirmenin son derece yaygın olduğu gözlenmektedir. Ölüm ve yaşam döngüsünün iç içe geçtiği bu yapılarda, ikonografik açıdan yansıtılmak istenen mesaj günümüz dünyası için neredeyse yadsınacak boyuttadır. Günümüzde mezarlıkların yerleşim alanlarının dışına çekilmesi, şehir içlerindeki yüksek duvarlarla çevrilmesi dünya ile ahret hayatı arasına neredeyse set koyar vaziyettedir. Oysa Türk mimarlığının geleneksel uygulamalarında mezar anıtı ve mezarlıklar günlük yaşamın gelip geçiciliğine işaret etmesi bakımından toplumsal ortamdan soyutlanmamış, aksine gündelik yaşamın parçası olan tüm sosyal yapı türleriyle ilişkilendirilmiştir.⁴⁴¹Mezar anıtı-çok işlevli

⁴³⁸ Zeynep Demircan Aksoy, "Diğer Yapılarla İlişkileri Bakımından Mezar Anıtları", **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, C. 8, S.38, Haziran 2015, s. 487.

⁴³⁹ Aksoy, **a.g.e.**, s. 488.

⁴⁴⁰ Tayfun Atmaca, **Merv Sultan Sencer Türbesi**, Ankara 2004, s. 111.

⁴⁴¹ Atagarriyev, **a.g.e.**, s. 55.

yapı ilişkisi Türk İslam mimarisinin erken devirlerinden itibaren pek çokyapıda uygulanmıştır. Bu konuda Sultan Sencer Türbesi ilk örneklerden biridir.

1. Sultan Sencer Türbesi

Büyük Selçuklu Devleti'nin son parlak döneminin hükümdarı Sultan Sencer'in mezar anıtı Sultan-Kale'nin ortasında yer almaktadır. Serahslı mimar Muhammed ibn Atsız tarafından yapılan eser, Büyük Selçuklu mimarlığının teknik-estetik açıdan ulaştığı aşamayı gösteren bir örnek niteliğindedir.⁴⁴²Tarihçi Reşidüddin'in ifadesine göre yapı, XIII. yüzyılda İslam âleminin en yüksek binası olarak kabul ediliyordu.⁴⁴³Sultan Sencer'in vefatından takriben 63 yıl sonra, 1219'da, Merv'i ziyaret eden meşhur İslam âlimi Yakut, Selçuklu sanatının büyük abidelerinden biri olan bu türbeyi tasvir ederken: "azametli yeşil kubbesi bir günlük mesafeden görünür; pencereleri ulucamie bakar. Türbeye, türbedarına ve daimi Kur'an okuyanlara yapılmış vakıfları vardır" der.⁴⁴⁴Sultan Sencer Türbesi günümüzde görünenin aksine tamamen izole bir şekilde değil de, bir dini külliye'nin parçası olarak inşa edilmiştir. Türbenin çevresinde farklı tarihlerde yapılmış çok sayıda yapı bulunmaktadır.⁴⁴⁵Türbenin hemen yanı başında bulunan cami ve diğer yapıların kalıntılarını görmek mümkündür.

1937 yılında yapılan kazılarda türbenin doğu duvarına bitişik duvar tespit edilmiştir. 1996 yılından itibaren yapılan kazılarda ise Sultan Sencer Türbesi'nin başka yapılarla birlikte inşa edildiği kesinlik kazanmıştır.⁴⁴⁶Ancak söz konusu yapıların birçoğu özellikle XII. yüzyıldaki Moğol istilası sırasında ciddi hasara maruz kalmıştır.

Selçuklu mimarisinin en önemli eserlerinden biri olan Sultan Sencer Türbesi, zamanın en büyük ve önemli yapılarından biri idi.⁴⁴⁷Dörtgen yapıda olan Türbenin

⁴⁴² Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1993, s. 77.

⁴⁴³ Aka, **a.g.e.**, s. 177.

⁴⁴⁴ Turan, **a.g.e.**, s. 381.

⁴⁴⁵ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁴⁶ Atmaca, **a.g.e.**, s. 165.

⁴⁴⁷ Turan, **a.g.e.**, s. 382.

biri Doğu'ya diğeri Batı'ya bakan iki giriş kapısı bulunmaktadır. Ancak ilk yapılışında tek kapılı olarak inşa edildiğine inanılıyor.⁴⁴⁸Türbe, Sultan Sencer'in vefatından bir süre önce yapılmış olmalıdır. Çünkü 11 53'te Oğuz isyanı ve Sultan'ın hapsedilmesi göz önüne alınırsa yapımına muhtemelen 1153'ten önce başlanmış ve inşası bir müddet durduktan sonra 1157'de tamamlanmıştır.⁴⁴⁹Tamamıyla tuğla ile inşa edilen bu türbe, bugünkü durumuyla dıştan 27,2 x 27,2m. olan, yaklaşık 5m. kalınlığında duvarlara sahip dörtgen bir yapıdadır. Taban derinliği 5 metreye yakın olan binanın yüksekliğinin üçte ikisi tuğlayla yapılmış düz duvarlardan meydana gelmektedir. Küp biçimindeki gövdenin üst bölümünde tek katlı galeri, daha yukarıda ise taşıyıcı-destek sistemiyle birlikte çift cidarlı kubbe yer alır. İç ölçüleri 17,2 x 17,2 m. olan yapının bütün yüksekliği 38m. iken restorasyondan sonra dış kubbe kabuğunun ilavesiyle yükseklik biraz daha artmıştır.⁴⁵⁰Günümüze ulaşmamış olan dış kubbe, firuze renkli sırlı tuğlayla kaplıydı. Duvarları 6m. kalınlığında yapılmış, duvarlardan kubbeye geçiş, tonoz bingiler ve köşelere yerleştirilmiş geometrik düzende tuğla örgülü payelerle gerçekleştirilmiştir.⁴⁵¹

1221'de yaşanan Moğol istilası bu bölgede de yıkımlara yol açtı. Türbenin çevresindeki mimari eserler yıkıldı, dış kubbesi çöktü. Moğollar Merv kentini tahrip ettikten sonra hazine bulmak amacıyla türbedeki sandukayı açtılar ve türbede yangın çıkardılar. Kentteki her şeyin yakılıp yıkılmasına rağmen bu türbenin ayakta kalması Sultan Sencer'in evliya olduğuna ilişkin söylencelerin doğmasına yol açtı. Türbe, Büyük Selçuklularda çoğu iki katlı olan ve kümbet adı verilen türbelerden farklı olarak tek katlı inşa edilmiştir.⁴⁵²Türbe, zengin bir süsleme planını yansıtır. Süsleme malzemesi olarak tuğla, tuğla hamuru (terra cotta), yalancı mermer (vaktiyle boyalı olduğu anlaşılıyor) ve sırlı tuğla (veya çini) kullanılmıştır. Tuğlaların değişik şekillerde dizilmesiyle oluşturulan süslemeler ve öteki bezeme kompozisyonları çok çeşitli geometrik ve bitkisel (rumi, palmet, lotuslu)

⁴⁴⁸ Yaşar Çoruhlu, "Sultan Sencer Türbesi", *İ A*, C. 37, s. 519-521.

⁴⁴⁹ Atmaca, *a.g.e.* 167.

⁴⁵⁰ Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI- XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1999, s. 81.

⁴⁵¹ Aslanapa, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁵² Yaşar Çoruhlu, "Sultan Sencer Türbesi", *İ A*, C. 37, s. 519-521.

düzenlemeler halinde ele alınmıştır.⁴⁵³Büyük Selçuklu mezar mimarisinin doruk noktalarından biri olan Sultan Sencer Türbe'sinde Orta Asya mezar anıtları mimarisini oluşturan, özellikle çadır, stupa ve ateşgede mimarisinin etkileri görülebilir. Kubbe çadır görünüşünü andırdığı gibi, altyapıyla birlikte bakıldığında stupa görünüşünü de aksettirmektedir.⁴⁵⁴Özellikle Kaşgar bölgesindeki Aksu, Subaşı ve Moritim stupaları ile bu yapı arasında benzerlik vardır. Yapının içerisinde kubbeye doğru olan kademelenme çok ahenkli bir biçimde halledilmiştir. Ayrıca süsleme repertuarının zenginliği de yapının özgün bir eser olduğunu gösterir niteliktedir.⁴⁵⁵Zaman içinde çeşitli tamirler geçiren anıtın son ve bilimsel restorasyonu 2001 yılında Türkiye Cumhuriyet'i ile Türkmenistan yetkilileri arasında imzalanan protokolle Türkiye Cumhuriyet'i tarafından gerçekleştirilmiş, Yaşar Çoruhlu'nun da içinde yer aldığı bilimsel ve teknik heyetin denetiminde yenileme 2005 yılı sonlarında tamamlanmıştır.

⁴⁵³ Atmaca, **a.g.e.**, s. 165.

⁴⁵⁴ Aslanapa, **a.g.e.**, s. 78.

⁴⁵⁵ Sayan, **a.g.e.**, s. 82.

Fotoğraf-17(Sultan Sencer Türbesi.)⁴⁵⁶

Fotoğraf-18(Sultan Sencer'in Mezarı.)⁴⁵⁷

2. Mohammad İbn Zeyd Türbesi

Merv'in mimari yapıları, Moğol istilasında (1220/21) büyük bir yıkımla karşı karşıya kalmıştır. Moğol istilasından geriye kalan yapılardan biri de Sultan-Kale'nin 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan Muhammed ibn Zeyd Türbesi'dir.⁴⁵⁸Türbe, içerisinde bulunan kufi kitabesine göre, 1112 tarihinde dönemin Merv valisi Şerafeddin Ebu Tâhir tarafından Hz. Mohammed'in(s.a.v.)soyundan olduğuna inanılan Mohammed İbn Zeyd için yaptırılmıştır.⁴⁵⁹Kare planlı yapının üzeri, tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Türbenin kuzey yönündeki giriş cephesi tuğladan geometrik

⁴⁵⁶(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁵⁷(<https://www.facebook.com/trtavaz/photos/pcb.943098352425033/943096289091906/?type=3&theater>)

⁴⁵⁸ Sayan, a.g.e., s. 80.

⁴⁵⁹ Hermann, a.g.e., s. 41.

süslemelerle gösterişli bir kompozisyon sergilemektedir.⁴⁶⁰Daha sonraki dönemlerde, yapının kuzey cephesine bir mescit, doğusuna da başka bir türbe eklenmiştir.⁴⁶¹1930'larda yapılan restorasyonlarda güney ve batı cepheleri yeni tuğlalarla kaplanmıştır. Türbe, biri bekleme diğer dua odası olmak üzere iki odadan oluşmaktadır. Türbeyi ziyaret için gelenlerin bıraktıkları çeşitli batıl inanç sembol ve amblemleri yapının etrafındaki bahçeleri süslemektedir.⁴⁶²Bu tarihi eser Merv Vaha'sında bulunan İslami mabetlerin en iyi örneklerinden birini teşkil etmektedir. Türbenin doğu cephesinde bir giriş kapısı bulunmaktadır.

Mohammed İbn Zeyd Türbesiyle ilgili ilk çalışma Zhukovsky tarafından yapılmıştır. Ancak daha sonra Merv'le ilgili çalışmalar yapan pek çok tarihçi söz konusu türbeyle ilgili araştırmalar yapmışlardır. Türbedeki mezarın kime ait olduğu 1950 yılında ortaya çıkan yazıtın okunmasıyla anlaşılmıştır. Günümüze kadar pek çok restorasyondan geçen türbe, en son 1937'de büyük çaplı bir restorasyona tabi tutulmuştur.⁴⁶³Ayrıca 1968 ve 1985 yıllarında komplekste bulunan cami üzerinde güçlendirme çalışmaları yapılmıştır.

⁴⁶⁰ Sayan, **a.g.e.**, s. 83.

⁴⁶¹ V. Zhukovsky, **The Ruins of Ancient Merv**, St. Petersburg 1894, s. 75.

⁴⁶² Pucshnigg, **a.g.e.**, s. 31.

⁴⁶³ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

Fotoğraf-19 (İbn Zeyd Türbesinden bir görüntü.)⁴⁶⁴

Fotoğraf-20 (İbn Zayd Türbesi'ndeki Mezar.)⁴⁶⁵

3. Kız Bibi Türbesi

Merv'in diğer bir mezar anıtı, Kız-bibi Türbesi'dir. Sultan-Kale'nin biraz güneybatısında yer alan yapı tam olarak aydınlatılamamıştır. XII. yüzyıldan bir Selçuklu eseri olması gereken yapı, yakın zamanlarda esaslı bir restorasyonla yenilenmiştir. Dört yönde açıklığı bulunan kare planlı türbenin üzerini tromplu, sivri bir kubbe örtmektedir.⁴⁶⁶Kız-Bibi diğer bir kaç yapıyı de içine alan bir külliye şeklinde inşa edilmiştir. Ancak günümüzde külliye de bulunan sadece türbe ve cami görünür durumda bulunmaktadır. Kubbeli tek odadan oluşan Kız Bibi Türbesi, dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir.⁴⁶⁷Türbenin kuzey cephesinde bulunan yapıların kalıntıları hala kolayca tespit edilebilir durumdadır. Türbenin ciddi revizyona uğramış olan üst kısmıyla dış duvarları 1992 yılında restorasyondan geçirilmiştir. Türbe, metal

⁴⁶⁴(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁶⁵(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁶⁶ Hermann, a.g.e., s. 41.

⁴⁶⁷ Zhukovsky, a.g.e., s. 76

korkuluklarla donatılmış alçak bir duvarla çevrilmiştir.⁴⁶⁸Türbenin bahçesinde yaklaşık 4.5m. civarında bir yüksekliğe sahip olan ancak ne olduğu hala tespit edilemeyen modern bir yapı bulunmaktadır.

4. İbn Bureida veya Ashab Eyvanı

İbn Bureida veya Ashab Eyvanı olarak bilinen külliye Sultan-Kale'nin güneyinde bulunmaktadır. Söz konusu külliye, Timurlular döneminden kalan iki eyvan ve onların önünde bulunan iki anıt mezarından oluşmaktadır.⁴⁶⁹Külliye'deki mezarlar iki sahabenin (Bureida ibn el-Huseib el-İslami ve El-Hakim ibn Amr el-Cafari) ismini onura etmek için yaptırılmıştır. Külliye'deki eyvanlar Timurlular zamanındaki Merv hakkında çok önemli ipuçları vermektedir.⁴⁷⁰Külliye çok yakın zamana kadar ayakta olan yüksekliği 2.5 metreyi bulan duvarlarla çevrili idi. Duvarların dışında bu gün de kullanılan geniş bir mezarlık bulunmaktadır. Büyük bir giriş kapısına sahip olan külliye'deki eyvanlar yan yanadır. Eyvanların içerisi mavi ve türkuaz renkli geometrik desenlerle süslenmiştir.⁴⁷¹Çok eskiden çekilmiş fotoğraflar eyvanları birbirine bağlayan duvarların da süslü olduklarını gösteriyor. Eyvanların önündeki kubbeli türbeler ise XX. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Külliye, en ciddi 1992 yılında olmak üzere birçok defa restore edilmiştir.

⁴⁶⁸ Zhukovsky, **a.g.e.**, s. 77.

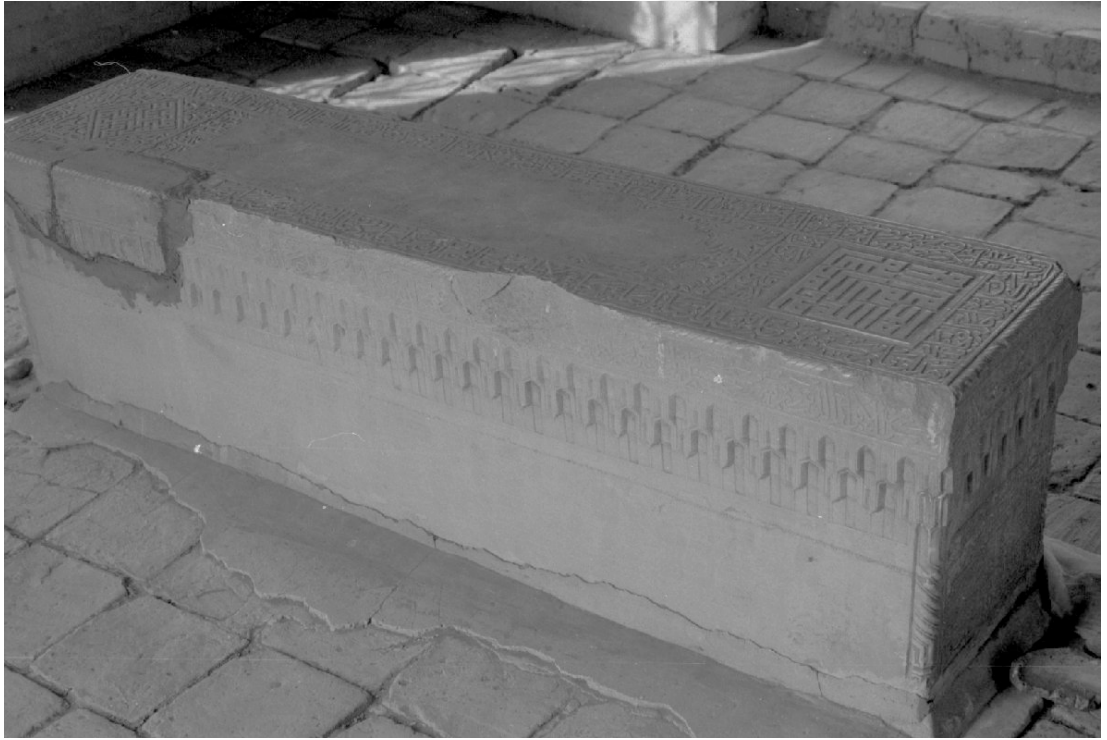
⁴⁶⁹ Zhukovsky, **a.g.e.**, s. 81.

⁴⁷⁰ Ministry of Cultur of Turkmenistan, **Ancient Cities of Turkmenistan**, London 2005, s. 10.

⁴⁷¹ Ministry of Cultur of Turkmenistan, **a.g.e.**, s. 11.

Fotoğraf-21 (Ashab Eyvan(Güney Cephesi)Sultan-Kale.)⁴⁷²

Fotoğraf-22 (Külliyedeki İbn Bureida el-İslami'nin mezarı.)⁴⁷³

⁴⁷²(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁷³(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

5. Yusuf Hemedani Camii ve Türbesi

Küllüye, Timurlular döneminden kalan bir cami, bir türbe ve 1992 yılında restore edilen geçmişi muhtemelen daha geriye giden iki türbeden oluşmaktadır. Sultan-Kale'nin kuzeydoğusunda yer alan bu külliye'deki Yusuf Hemedani Türbesi, 1140'da vefat eden Hoca Yusuf Hemedani adına yaptırılmıştır.⁴⁷⁴ İlk yapı Moğollar tarafından tahrip edildiği için, türbe daha sonraları tamir görmüş olmalıdır.

XVI. yüzyılın başlarında türbenin güney cephesinde; 1890 yılında da kuzey yönünde bir mescit yaptırılmıştır. Her iki yapı da orijinallliğini korurken, türbe son zamanlarda geçirdiği bir restorasyonla tamamen yenilenmiştir. Külliye XII. yüzyıl dervişlerinden Hemedan'lı Ebu Yakub Yusuf ibn Ayub'un kabrinin yanında inşa edilmiştir.⁴⁷⁵ Külliye'de bulunan cami, biri ortasında diğer ikisi iki tarafında olan toplam üç eyvanla çevrilidir. Yakın bir geçmişte restore edilen külliye 1996 yılında zamanın cumhurbaşkanının katılımıyla resmen açılarak modern bir dini mabet olarak günümüzde kullanılmaktadır. Yapılan restorelerde türbelerin orijinal halı korunmaya çalışılmıştır.

Fotoğraf-23 (Yusuf Hemedani Camii ve Türbesi.)⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Hermann, 1996, **a.g.e.**, s. 55.

⁴⁷⁵ Zhukovsky, **a.g.e.**, s. 82.

⁴⁷⁶ http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

Fotoğraf-24 (Yusuf Hemedani Camii Sultan-Kale.)⁴⁷⁷

6. Talhattan Baba Camii

Merv çevresinde, bir kısım vaha ve çöl alanlarda, istilacıların verdikleri zarar ve zamanın tahribatına rağmen nispeten korunabilmiş, çok önemli bazı mimarı yapı ve yapı kalıntıları mevcuttur.⁴⁷⁸Talhattan Baba Camisi kuşkusuz bunların başında yer almaktadır. Genelde XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyılın başlarında, Selçuklu döneminde inşa edildiğine inanılan caminin kimin tarafından yapıldığı bilinmediği gibi, bununla ilgili bilgiler de rivayetlerden öteye gitmemektedir.⁴⁷⁹

Zhukovsky, Talhattan Cami'i 1095 yılındaki vefatına kadar Talhattan'da yaşayan Ebu Bekr Muhammed ibn el-Fadla ibn Ahmed ile ilişkilendirmektedir. Öte yandan bir rivayete göre cami Selçuklu Sultanı Sencer tarafından Talhattan Baba'nın mezarına hürmetten inşa edilmiştir. Nitekim caminin tam önünde mezar yer almaktadır.⁴⁸⁰ 18x10m. boyutlarında dikdörtgen bir alanı kaplayan yapı, 7,30 m. çapında tek

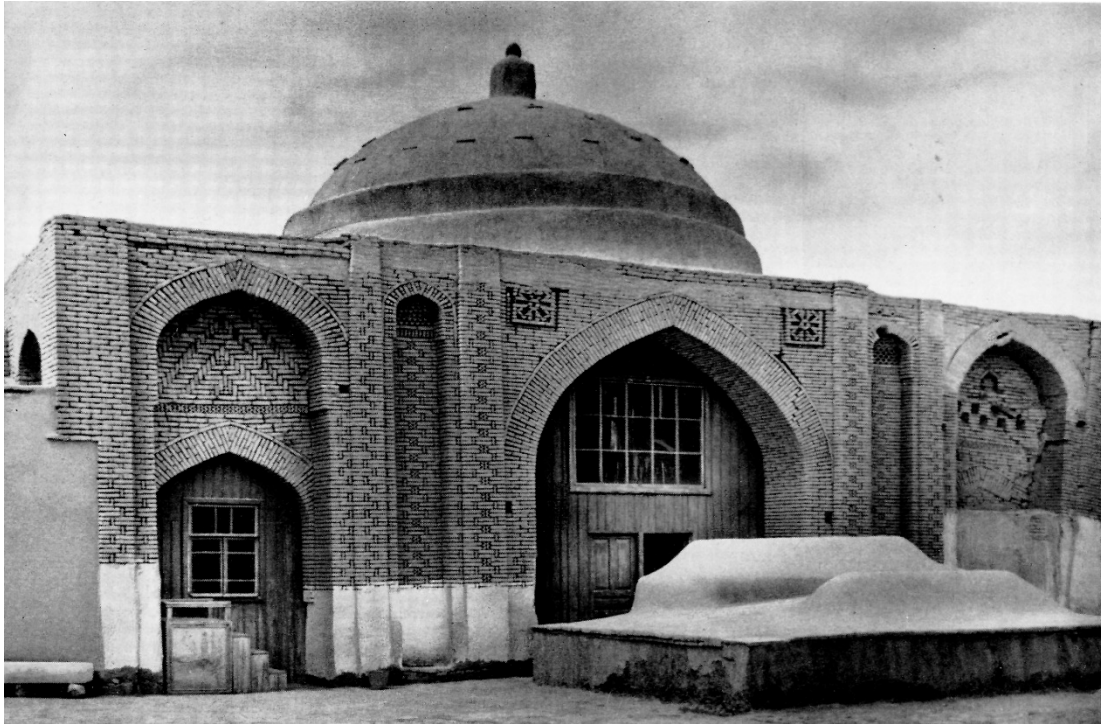
⁴⁷⁷http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

⁴⁷⁸Hermann, a.g.e., s. 27.

⁴⁷⁹Dwivedi, a.g.e., s. 32.

⁴⁸⁰Zhukovsky, a.g.e., s. 85.

kubbeli, yanlarda çapraz tonozlarla enine doğru genişleyen bir plana sahiptir. Kubbeye tromplarla geçilmiştir. Çapraz tonozlu kısımlarla kubbenin örttüğü hacim, ortada yalnızca dikdörtgen birer payeyle bölünmekte, bunlar arasında geçiş, sivri kemerli ikişer açıklıkla sağlanmaktadır.⁴⁸¹Cami, plan şemasıyla olduğu kadar, tuğla işçiliği ile bunların meydana getirdiği geometrik kompozisyonlar bakımından da üzerinde durulması gereken bir yapıdır. Bu tarihi eserin yapımında kullanılan tuğlaların çeşitli şekillerde dizilerek oluşturulan zengin mimari süslemeler daha sonraki Karahanlı eserlerine öncü olmuştur.⁴⁸²XVI. yüzyılda Osmanlı Devri'nde, Mimar Sinan'ın tek kubbeli camileri, aynı prensiple yanlara doğru genişleterek mekân mimarisi araştırmalarına başlaması bakımından, Talhatan Baba Camii planı dikkati çeker.⁴⁸³Karahanlı mimarisinin izlerini taşıyan Talhattan Cami'i Sultan-Kale'nin yaklaşık 30 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Cami 1985 yılında geniş bir restorasyondan geçirilmiştir.

Fotoğraf-25 (Talhatan Baba Camii.)⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Zhukovsky, **a.g.e.**, s. 87.

⁴⁸² Hermann, **a.g.e.**, s. 88.

⁴⁸³ Ministry of Cultur of Turkmenistan, **a.g.e.**, s. 15.

⁴⁸⁴ (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

Fotoğraf-26 (Günümüzde Talhatan Baba Camii.)

7. Şehir İçinde ve Etrafındaki Bazı İskân Binaları

Vahada bulunan en ilginç yapılardan biri Köşk denen yapılardır. Kerpiçten yapılan bu abideler dalgalı bir dış görünüşe sahiptir. Günümüzde yaklaşık 25 tanesi ayakta kalan köşkler, vahada bulunan en önemli mimari yapılar arasında sayılmaktadır.⁴⁸⁵Ancak kerpiçten yapılmış olmaları nedeniyle korunmalarında zorluklarla karşılaşmaktadır. Buna rağmen bu gün ayakta olan köşkerin planlarına bakarak onların muhtelif tipleri hakkında fikir sahibi olmak mümkündür.

Geçmiş VII. yüzyıla kadar giden söz konusu yapıların feodal saraylar oldukları tahmin edilmektedir. Dikdörtgen yapıya sahip olan köşkler genelde iki katlı olarak inşa edilmişlerdir.⁴⁸⁶Büyük Kız-Kale ile Büyük Nağim-Kale, büyük köşkler için örnek teşkil ederken, Kepterhane gibi nispeten küçük dikdörtgen yapıda köşkler de bulunmaktadır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁵ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev.:Yayha Kemal Taştan)0, İstanbul 2014, s. 196.

⁴⁸⁶ Zhukovsky, *a.g.e.*, s. 91.

⁴⁸⁷ Golden, *a.g.e.*, s. 198.

a. Büyük Kız-Kale

Büyük dalgalı duvarlarıyla Kız-Kale, vahadaki en etkileyici yapılardan biridir. Aynı zamanda Nağim Kale'den sonra bölgedeki ikinci en büyük köşktür. İki katlı olarak inşa edilen Kız-Kale'nin birinci katı günümüzde zor tespit edilir vaziyettedir. Bu gün baktığımızda özellikle köşkün güney cephesindeki duvarlarda gözle görülür yıpranmalar mevcuttur. 1960'lı yıllarda Merv Park'ı projesi adı altında bir takım güçlendirme çalışmaları yapılmıştır.⁴⁸⁸(Fotoğraf-27)

Fotoğraf-26 (Büyük Kız-Kale.)⁴⁸⁹

⁴⁸⁸http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

⁴⁸⁹http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

Fotoğraf-28 (Farklı bir cepheden Büyük Kız Kale.)⁴⁹⁰

b. Küçük Kız-Kale

Küçük Kız-Kale, Büyük Kız-Kale ile benzer tasarıma sahip olmasına rağmen onun yarısı kadar bir büyüklüğe sahiptir. Küçük Kız-Kale'nin özellikle doğu ve kuzey cephesindeki dış duvarları ciddi biçimde zarar görmüştür. Bu tahribatların son birkaç yılda yaşandığına inanılıyor.⁴⁹¹Nitekim 1971'de çekilen bir fotoğrafta bu gün oldukça yıpranmış olan duvarların sapa sağlam oldukları gözüküyor. Küçük Kız-Kale'nin dış cephesi Büyük Kız-Kale'ye oranlı daha fazla tahribata maruz kalırken Kale'nin içerisinde bulunan oda ve duvarlar oldukça sağlamdır. Vahada bulunan bu son derece değerli ve tarihsel eserlerin yanı sıra Beşparmak, Yakınpir, Beş Ağız, Durnalı, Garam ve Kelte Manar adlarıyla birçok başka köşk bulunmaktadır. Ancak söz konusu köşkerin oldukça tahrip olmaları sebebiyle bunlar hakkına çok az bir bilgi mevcuttur.

⁴⁹⁰(http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs)

⁴⁹¹ Ministry of Cultur of Turkmenistan, **a.g.e.**, s. 21.

Fotoğraf-29 (Küçük ve Büyük Kız Kaleleri ve az uzaklıkta Sultan Sencer Türbesi.)⁴⁹²

⁴⁹²http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

SONUÇ

Tarih içerisinde "Mauru", "Marguş", "Margiyana", "MargiyanaAleksandriyası", gibi isimlerle anılmış olan Merv, tarihi bir şehir olma özelliğinin yanı sıra bulunduğu coğrafyanın en önemli medeniyet merkezlerinden biri olarak ünü dünyaya yayılmıştır. Bu özelliğinden dolayı dönemin en ünlü yazarları tarafından "Horasan'ın Kâbe'si", "Tüm Şehirlerin Anası" lakaplarına layık görülmüştür. Şehrin tarihi başlangıcının Marguş şehri kalıntılarında hareketle M.Ö. 2000 yılları olduğu tespit edilmiş olsa da yazılı tarihi M.Ö. 522 yılından başlatılır.

Merv'in gerek tarihi bir şehir gerekse bir medeniyet merkezi olarak ün kazanmasındaki en önemli faktörlerden biri sahip olduğu jeostratejik konumdur. Murgab Nehrine oluşturulan verimli bir vahada bulunan Merv, Orta Asya'nın kapısı konumundadır. Merv'i kontrolü altında tutan güçler bölgenin Doğu ve Batısında bulunan birçok önemli şehri kolaylıkla hâkimiyeti altına alabilir. Nitekim, Merv'e hâkim olan güçler coğrafi konumu dolayısıyla şehri daima hem idari hem askeri bir merkez olarak kullanmışlardır.

Merv, çeşitli tarihi devirlerde sırasıyla Sâsânilerin, Selevkslerin, Partlıları, Sâsânilerin, Arapların, Tahirilerin, Samânilerin, Selçukluların, Harezmsâhların, Moğolların ve Timurluların egemenliği altında bulunmuştur.

Merv'in İpek Yolu üzerinde bulunması şehrin askeri ve idari merkez olma özelliğinin yanı sıra bir ticaret, kültür ve bilim merkezi olarak da zaman zaman ön plana çıkmasını sağlamıştır. İpek Yolu sayesinde Batı ve Hindistan'da felsefe ve tıp alanlarında yazılan eserler kolayca Merv'e ulaşıyordu. Bu da şehri dünya bilimine önemli katkılarda bulunmuş birçok bilginin yetiştiği ve dönemin ünlü bilginlerinin toplandığı bir merkeze dönüştürmüştür. Merv, çağına damgasını vurmuş bilgeleri ve kütüphaneleri ile ün kazanmıştır.

Hatta Bağdat'ın bir kültür merkezi haline dönüşmesinde etkili olmuştur. Burada "yeşermiş ve çiçek açmış bilgi" XII. yüzyıldaki çeviri faaliyeti ile Batı'ya intikal etmiş ve modern bilimin doğuşunda dolaylı, ama faal bir rol oynamıştır.

Merv aynı zamanda hem ürettiği hem yetiştirdiği çeşitli ürünlerle meşhurdur. Merv'de üretilip Mısır, Irak ve diğer civar ülkelere satılan birçok ciddi sanayi ürünü bulunmaktadır. Hudud el-Alem'e göre bu ürünler kaliteli pamuk, keçi sütünden yapılmış kurabiyeler, üzüm sirkesi, ipekten yapılmış kumaşlar vs...den oluşmaktadır. Ayrıca Merv'in kuru meyveleri özellikle kuru üzüm ve kavunu civar ülkelerce çokça talep gören ürünler idi. Şehir halkının başlıca geçim kaynağı ticaret, çiftçilik ve hayvancılık idi.

Merv, bir medeniyet merkezi olarak çeşitli dini inançları bir arada bulunduran coğrafi bölge olarak tanınmıştır. Burada ateşperest, Budist, Hıristiyan ve Manici inançlar geniş ölçüde tutunmuştur. Merv, son derece gelişmiş kültür merkezi haline dönüşmesini büyük ölçüde eski Türklere borçludur. Ama bu değerlendirme asla eski Yunan, Hint, Çin, İran ve Arap etkisini ortadan kaldırmak anlamına gelmemektedir. Çağımızın en gelişmiş uygarlığı sayılan Batı Avrupa devletleri, bu günkü duruma erişmelerinde büyük ölçüde, bu bölgelerde kök salmış, yeşermiş ve çiçek açmış medeniyete borçludurlar. Dolayısıyla Merv şehri, Türk tarihi açısından olabildiğince iyi incelenmesi gereken bir medeniyet merkezi olarak karşımıza çıkıyor. Biz bu çalışmamız ile özellikle Ortaçağ Merv tarihine ve kültürüne erişebildiğimiz kaynak ve araştırma eserleri çerçevesinde ışık tutmaya çalıştık.

ÖZET

Uzun Tarihi boyunca birçok farklı isimle anılmış olan Merv, verimli Murgab Deltası'nın aşağı kısmında kurulmuştur. Herat, Belh ve Nişabur'la birlikte Horasan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Stratejik konumu nedeniyle birden fazla uygarlığa başkentlik yapmış olan şehir, özellikle Arapların bölgeye hâkim olmalarından itibaren ilim, kültür ve medeniyet merkezi olarak tarih sahnesinde parlamıştır. Merv, ikinci parlak dönemini ise Selçuklular döneminde yaşamıştır. Sultan Sencer zamanında Selçuklu Devleti'nin en önemli şehir olan Merv, her açıdan en parlak çağını yaşamıştır.

Merv'in bir medeniyet merkezine dönüşmesinde, özellikle, "İpek Yolu" etkili olmuştur. Bu yolun Merv üzerinden geçmesi, Batı kültürünün ve diğer komşu halkların kültürlerinin Merv'de tanınmasına imkân sağlamıştır.

Merv'li bilim adamları kendi devirlerinde ilmin çeşitli dallarına; tarih, filoloji, coğrafya, matematik, astronomi, fizik vs. önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tarihi ününden ötürü Merv Ortaçağ yazarları tarafından "Horasan'daki tüm şehirlerin anası", "Horasan'ın Kâbe'si" ve "Şahcihan"(Dünyanın Sultanı) gibi lakaplara layık görülmüştür.

Zamanında dünyanın en zengin ülkelerinden biri sayılan Merv, çeşitli dini inançları bir arada bulunduran coğrafi bölge olarak da tanınmaktadır. Burada Zerdüştlük, Budist, Hıristiyan ve Manici inançlar, geniş ölçüde, tutunmuştur.

Türk mimari tarihi açısından önemli sayılabilecek birçok yapı ve yapı kalıntılarını barındıran Merv, ilki 1153'te Oğuzlar, ikincisi 1221'de Moğollar tarafından olmak üzere iki kez yağmalanıp tahrip olmuştur.

ABSTRACT

Merv, which was entitled with many different names throughout its long history, is established in the lower part of Murghab Delta. It is one of the most important cities of Khorasan with Herat, Balkh and Nishapur. The city which had been the capital of multiple civilization due to its strategic location, especially rises under the domination of Arabs as center of culture and civilization on the stage of history. Merv had reached its second glorious age in the XI. century when it was the capital of Seljuks. In the time of Sultan Sanjar, Merv was the most important city of the Seljuk state and was in its brightest period in every field.

“Silk Road” had played a significant role turning Merv into civilization center. Being on the Silk Road allows Western culture and other cultures of the neighboring peoples to be recognized at Merv.

Merv scientists has contributed to various branches of knowledge such as history, Philology, geography, mathematics, astronomy, physics, etc. In their time. Because of this historical reputation, Merv has been awarded to nicknames such as “the Mother of all cities in Khorasan”, “as the Kaaba of Khorasan” and “Shah Jahan”(the sultan of the world) by medieval writers.

As one of the world's richest countries in time, Merv is known as a geographic region that contains a combination of various religious beliefs.

The city that is hosting many Turkish historical architectural buildings and ruins, had been plundered tow times; first by the Oghuz in 1153, second by the Mongols in 1121.

KAYNAKÇA

Makaleler:

AKA, İsmail, "Merv ve Murgab Suyunun Cereyanı", **Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi**, C.4, S.7, Ankara 1976, s. 178-210.

ATAGARRİYEV, Yegen, "X-XII. Yüzyıllarda Merv", **Türkler**, C.5, s. 388-393.

ALTUNGÖK, Ahmet, "İbn Havkal'ın Suretül-Arz Kitabında Horasan Coğrafyası ve bu Corafya Açısından Merv Şehrinin Önemi", **Uluslararası Merv'den Söğüt'e Türk Tarihi, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu**, Bilecik, 11-12 Eylül 2014, s. 40-53.

BARTHOLD, V. V., "Merv Tarihine İlişkin", (Çev.: Gurban Hüseyinov), **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 15, 2016, s. 207-230.

BARTHOLD, V. V., "Herat ve Herirud Boyu", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 27, 1973, s. 179-205.

DİNÇ, Ahmet, "The İmortance of Silk Road and Merv in the Great Seljuk State's Comercial Life", **African Journal of Business Management**, 21 Mart 2012, S. 6, C. 11, s. 4310-4316.

DWIVEDI, Sunita, "Ancient Merv-The Queen Of The World and Its Link With India", **Dialogue**, Temmuz-Eylül 2011, C. 13, S. 1, s. 20-35.

DEMİRCAN, Aksoy, Zeynep, "Diğer Yapılarla İlişkileri Bakımından Mezar Anıtları", **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, Haziran 2015, C. 8, S.38, s. 487-495.

HERMANN, Georgiana, "Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities", **Proceedings of the British Academey**, 1996, C.94, s. 1-43.

HİDAYET, H. M., "The Old Persian Literature and the Muslum", **İslamic Cultur**, 1927, C.1, s. 17-27.

GAIBOV, Bader, "The Northern Periphery of the Merv Oasis from the Achaemenid Period to the Mongol Conquest", **Silk Road Art and Archaeology**, 1993, S. 3, s. 63-69.

İPEK, Ali, "Sultan Sencer'in Tasavvufa Olan İlgisi", **Harakani Dergisi**, S. 1, 2014, s. 121-140.

KABİR, M., "Libraries and Academies during the Buwayhid Period 946 A.D. to 1055 A. D", **İslamic Cultur**, 1959, C.33, s.120-125.

KALKAN, Tuba, "Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi", **Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 31, 2015, s. 533-546.

KÖYMEN, M. Altay, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilas", **A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1947, C. 5, s. 563-617.

MACKENZEN, R. S., "Background of the History of Moslem Libraries", **American journal of Semitic Languages and Literatures 1934-1935**, C. 5 1 S.52,s. 147-151.

O'DONOVAN, Edmond, "Merv And Its Surroundings", **Wiley**, Ocak 1882, C. 4, S. 6, s. 351-362.

RAWLİNOSN, H. C. , "The Road to Merv", **Wiley**, March 1879, C. 1, S. 3, s. 161-191.

SÖYLEMEZ, Mehmet, "Bağdat ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler", **İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu**, 7-9 Kasım 2008, s. 224.

SAMUR, Sebahuttin, "İslam Coğrafyalarına Göre Horasan'ın Yeri ve X.yüzyıldaki Durumu", **Bilimname**, 2005, S. 9, C. 3, s. 99-110.

SOLTANMURADOV, Güçmurat, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bir Bakış", **Bilgi**, Güz 2003, S. 27, s. 3-10.

SİMPSON, John "Merv, an Archaeological Case-Study from the Northeastern frontier of the Sasanian Empire", **Journal of Ancient History**, C. 2, S. 2, 2014, s. 1-18.

ŞAHİN, Haşim, Arifoğlu, Yunus, “Selcuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, 2013, C. 8, S. 3, s. 365-371.

YILMAZ, Seda, “ Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri”, **Turkish Studies**, Mayıs 2013, C. 5, s. 241-247.

ZAİMECHE, Salah, “Merv”, **Foundation For Science Technology and Civilisation**, March 2005, s. 11-20.

Kitaplar:

AKA, İsmail, **Mirza Şaruh ve Zamanı(1405-1447)**, Ankara, 1994.

ALAN, Hayrunnisa, **Timurlular 1360-1506**, İstanbul, 2015.

ALTUNGÖK, Ahmet, **İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi: Sasani Dönemi**, Ankara, 2015.

APAK, Adem, **Emeviler Döneminde Türk-Arap İlişkileri**, Bursa, 1992.

ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1993.

BARTHOLD, V. , **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Çev.: Hakkı Dursun yıldız), Ankara, 1990.

CORBISHLEY, Mike, **Ancient Cities Of Merv**, London, 2005.

HERMANN, Georgina, **Central Asia and Merv**, London, 1997.

HİEBERT, Frderik, **The Oasis and The City of Merv**, Cambridge, 1994.

GREGORATTİ, Leonardo, **Ancient Merv Between East And West**, Ashgabat, 2011.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev.: Reşat Uzman), İstanbul, 1980.

GOLDEN, Peter, **Dünya Tarihinde Orta Asya**, (Haz.:Yahya Kemal Taştan), İstanbul, 2015.

İBN HURDAZBİH, **Ebü'l Kasım, Yollar ve ülkeler Kitabı**, (Çev: Murat Çağrı), İstanbul 2008, s. 48.

İBN HAVKAL, **Ebü'l-Kāsım, Kitabu Sureti'l-Arz**, (Çev: Yusuf Ziya Yörükan), İstanbul 2004.

İBN FAKİH, **Muhtasarı Kitabı'l Büldan**, (Çev: Yusuf Ziya Yörükan), İstanbul 2004.

İBNÜ'L ESİR, **Büyük Selçuklu Devleti Tarihi**, (Çev.: Murat Temelli), İstanbul, 2016.

JOHNSON, E. D., **A History of Libraries in The Western World**, London, 1965.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, 1972.

LANSDSELL, Henry , **Russian Central Asia**, London, 1991.

LE STRANGE, G. , **The Lands Of The Estern Caliphate**, New York, Booksellers 1873.

MERÇİL, Erdoğan, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara, 2005.

MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular(Makaleler)**, İstanbul, 2011.

MİNORSKY, Vladimir, **Hudud el-Alem**, London, 1937.

Ministry of Cultur of Turkmenistan, **Merv**, Ashgabat, 1998.

MASSON V. M., **Merv, Margiana'nın Paytagtı**, Aşgabat, 1991.

NELSON FRYE, Richard , **The Heritage of Persia**, World Publishing Company, 1. Bsk., New York, 1963.

O'DONOVAN, Edmond, **Merv: A Story Of Adventures And Captivity**, London, 1883.

PUMPELLY, Rafhael, **Explorations in Turkestan**, Washington, Carnegie Institution of Washington, 1908.

PIYADEOĞLU, Cihan, **Güneş Ülkesi Horasan**, İstanbul, 2012.

PUSCHNİGG, Gabriele, **Ceramics Of The Merv Oasis**, Kaliforniya, 2006.

QASİMİ, A.S., **Libraries in the Early İslamic World**, Peshawur, 1995.

RTVELADZE, Edvard, **Civilizations, States and Cultures of Central Asia**, Özbekistan, 2009.

SARİANİDİ, Victor, **Margush: Mystery and Truth of the Great Culture**, Ashgabat, 2008.

SECUNDUS, Plinius, **Natural History**, (Çev.: Philemon Holland), London, 1847.

SEVİM, Ali ve MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, **Horasan'ın Bilim Merkezi Merv**, Ankara, 2016.

SHAFİ, M. , **Tetimmetü Sıvani'l-Hikme**, Lahore, 1935.

STRABON, **Geography of Strabo**, (Çev.: Horace Leonard), C. 5, London, 1932.

ŞAHSİ, Resül, **İngilizce Neşredilmiş Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Merv Şehri ve Çevresi**, Gazi üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

TAN, Orhan , **Merv/2500 Yıllık Hatırası**, Ankara, Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı Yayınları, 2000.

TABERİ, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, (Çev.: Zakir Kadiri Ugan), C. III, İstanbul 1991.

TAYFUN, Atmaca, **Merv Sultan Sencer Türbesi**, Ankara, Tika Yayınları, 2004.

THOMAS MARBİN, Charles , **Merv, The Queen Of The World**, London, 2013.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2008.

ÜÇOK, Bahriye, **İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler**, Ankara 1968.

VLADİMİROVIÇ, Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1982.

YAZBERDİYEV, Almaz, **Eski Merv ve Kütüphaneleri**, Ankara 1998.

YÜKSEL, Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI- XVI. Yüzyıl)**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999.

YÖRÜKAN, Ziya, **Müslüman Coğrafyacılar Gözüyle Ortaçağda Türkler**, İstanbul 2004.

ZHUKOVSKY, Vasily, **The Ruins of Ancient Merv**, St. Petersburg, 1894.

Ansiklopedi Maddeleri:

Ağırakça, Ahmet, "Nabatiler", **İ A**, C. 32, TDV Yayınları, 2006, s. 257-258.

Aruçi, Muhammed , "Sümame", **İ A**, C. 38, TDV Yayınları, 2010, s. 130-131.

Bozkurt, Nahide, "Memun", **İ A**, C. 29, TDV Yayınları, 2004, s. 101-104.

Çoruhlu, Yaşar, "Sultan Sencer Türbesi", **İ A**, C. 37, TDV Yayınları, 2009, s. 519-521.

Fayda, Mustafa, "Cerib", TDV Yayınları, **İ A**, C. 7, s. 402.

Gündüz, Tufan , "Şah İsmail", **İ A**, C. 38, TDV Yayınları, 2010, s. 253-255.

Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", **İ A**, C. 12, TDV Yayınları, s. 412.

İpşirli, Mehmet , “Sahâbe”, **İ A**, C. 35, TDV Yayınları, 2008, 491-500.

Kayapınar, Hüseyin , “Münyetü’ı Musallı”, **İ A**, C. 32, TDV Yayınları, Ankara 2005, s. 32-33.

Kaya, Mahmut , “Farabi”, **İ A**, C. 12, TDV Yayınları, 1995, s. 145-162.

Kurt, Hasan, “Tahiriler”, **İ A**, C. 39, TDV Yayınları, 2010, s.403-404.

Merçil, Erdoğan, “Gazneli Mahmud”, **İ A**, C. 27, TDV Yayınları, 2003, s.362-365.

Naskali, Esko, “Sâsânî”, **İ A**, C. 36, TDV Yayınları, 2009, s. 174-176.

Ökten, Sadettin , “Abdurrahman al- Hazini”, **İ A**, C. 1, TDV Yayınları, 1998, s. 164-165.

Özgüdenli, Osman Gazi, “M e r v” , **İ A**, C. 29, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2 0 0 4, s. 221-225.

Sümer, Farük , “Tuğrul Bey”, **İ A**, C. 41, TDV Yayınları, 2012, s. 344-346.

Şeşen, Ramazan , “İbn Havkal”, **İ A**, C. 20, TDV Yayınları, 1999, s. 34-35.

Tümer, Güney , “Biruni”, **İ A**, C. 6, TDV Yayınları, 1992, s. 206-215.

Unat, Yavuz, “Ömer Hayyam”, **İ A**, C. 34, TDV Yayınları, 2007, s. 66-68.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim”, **İ A**, C. 10, TDV Yayınları, 1994, s. 197-199.

Web Sayfası:

Archaeology Data Service,

http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/merv_ahrc_2008/downloads.cfm?type=docs

<https://www.facebook.com/trtavaz/photos/pcb.943098352425033/943096289091906/?type=3&theater>

http://www.karel.com.tr/UserFiles/file/ELEKTROMEKANİK%20KİTABI/ÖLÇÜ%20BİRİMLERİ_00I-XVI_renkli-4.pdf